

Bölcs laikusok döntéshozói szerepben?

Közösségi gyűlés Budapesten és a nyugati országokban

„Megélni azt, amiben élünk, az teljesen más, mint fentről nézve az egész.”

A budapesti közösségi gyűlés egyik résztvevője

1. Bevezetés

2020 szeptemberében szerény sajtófigyelem mellett került sor Budapest és egyben Magyarország egyik első közösségi gyűlésére (*citizens' assembly*), amelyet a főváros klímaváltozással kapcsolatos irányvonalának és döntéseinek kialakítása érdekében hoztak létre. A szervezésben közreműködő Fővárosi Önkormányzat képviselői a „történelmi” jelzővel illették a rendezvényt, és annak kapcsán a demokrácia, valamint a több részvételiség fontosságát hangsúlyozták. A tudósító sajtó túlnyomó része a szokványos pártpolitikai törésvonalaknak megfelelő módon számolt be az eseményről, csupán néhány lap tett említést annak mélyebb, tudományos háttéréről. Egy biztos: a budapesti közösségi gyűléssel a demokratikus innovációk egy olyan csoportja, a deliberatív demokrácia került alkalmazásra hazánkban, amely mára nemcsak Észak-Amerikában és Nyugat-Európában terjedt el, hanem Ázsiában, Ausztráliában, Dél-Amerikában és Kelet-Közép-Európában is számos példát találunk használatára (OECD, 2020).

A budapesti közösségi gyűlés háttérének átfogó megértéséhez és megalapozott értékeléséhez elengedhetetlen a közösségi gyűlések megjelenésének, elterjedésének és sajátosságainak áttekintése, valamint nemzetközi gyakorlatának feltérképezése. Ennek érdekében jelen tanulmány alapvetően három kutatási kérdésre keresi a választ: (1) Miként helyezhetők el a közösségi gyűlések a demokratikus innovációk halmazában? (2) Hogyan értékelhető a budapesti közösségi gyűlés a nyugati közösségi gyűlések tükrében? (3) Hogyan jellemezhető a közösségi gyűlés eszköze a gyakorlati tapasztalatok és a demokratikus innovációk értékelési szempontjai alapján?

A következőkben elsőként a demokratikus innovációk, a deliberatív fórumok és a közösségi gyűlések fogalmi meghatározását és elhatárolását végzem el, majd a közösségi gyűlések vizsgálatára rátérve közös jellemzőiket, valamint tipizálási lehetőségeik legfontosabb szempontjait mutatom be. Ezt követően keríték sort a budapesti közösségi gyűlés sajátosságainak áttekintésére, valamint három nyugati országban megvalósult közösségi gyűlés fényében történő értékelésére. Végül, a tanulmány összefoglaló fejezetét megelőzően, a közösségi gyűlés eszközt a demokratikus innovációk értékelési szempontjai tükrében járom körül.

2. Demokratikus innovációk, deliberatív fórumok és közösségi gyűlések

Az elmúlt évtizedek során számos tekintetben a nyugati típusú demokráciák egyre erősödő válságjeleit figyelhetjük meg. Ennek elemeként említhető a csökkenő választási részvétel, a politikusokba és a politikai intézményekbe vetett bizalom alacsony mértéke, valamint az állampolgárok politikai

részvételét biztosító hagyományos szervezetek – mint a pártok és a szakszervezetek – tagságának hanyatlása (Smith, 2009: 4.; Newton, 2012: 4.). Ezzel párhuzamosan a polgárok politikai intézményrendszerrel kapcsolatos új igényei kerülnek előtérbe: több részvételi lehetőséget, szigorúbb elszámoltathatóságot, átláthatóbb döntéshozatali folyamatokat és kevesebb korrupciót várnak el (Newton, 2012: 3.). A demokratikus innovációk ezekre a problémákra keresik a megoldást. Olyan eszközök sokszínű és változatos csoportját jelentik tehát, amelyek a modern képviseleti demokrácia intézményeinek kiegészítését és patológikus jelenségeinek mérséklését célozzák (Newton, 2012: 10–11.).

2.1. Elméleti keret

A demokratikus innovációk egyik fő közös vonása, hogy az állampolgárok a politikai folyamatokba történő hatékonyabb bevonása és érdemi részvételük elősegítése által kívánják kezelni a fennálló intézményrendszer válságjeleit (Smith, 2009: 2.). Ezen céljukat a képviseleti, a deliberatív és a részvételi demokrácia keretei között kialakult eszközök és eljárások útján igyekeznek elérni, ezáltal túlmutatnak a négy- vagy ötévente megrendezett választásokra korlátozódó részvételi formán (Oross, 2020: 106.). Fontos megjegyezni, hogy az állampolgárok közvetlen bevonásának módszereit érintő kritikák többsége a képviseleti rendszer teljes kiiktatása, felváltása esetére vonatkozik (Budge, 2012: 32.). Az újdonsült részvételi lehetőségek és a képviseleti rendszer elemeinek megfelelő arányú és struktúrájú vegyítése ugyanakkor segíthet mindkét megközelítés jótékony tulajdonságait kiaknázni, miközben a kedvezőtlen hatások többsége kiszűrhető. A demokratikus innovációk éppen ezt az egyensúlyi állapotot keresik. Ezáltal képesek lehetnek a modern képviseleti demokráciák válságjeleinek enyhítésére, így többek között a politikai hatékonyságérzet általános növelésére, a politikai döntések legitimitációjának erősítésére, illetve az állampolgárok tájékozottságának emelésére.

A közös ismérvek ellenére ugyanakkor a demokratikus innovációk családján belül számos elkülönülő típust különböztethetünk meg, döntően az alapján, hogy az egyes konkrét módszerek milyen eszközöket alkalmaznak, és milyen jellegű eredményeket kívánnak elérni. Smith tanulmányában (2005: 14–15.) a demokratikus innovációk hat típusát különítette el, Michels (2011: 280.) eltérő szempontrendszer alapján négy fő típust különböztetett meg, míg Elstub és Escobar tipológiája (2017a: 22–25.) megint más megközelítést alkalmazva öt kategóriát határozott meg. A különböző tipológiák közös sajátossága ugyanakkor, hogy az egyes kategóriákon belül elhelyezkedő demokratikus innovációkat egymással rokonsági kapcsolatban állónak tekintik, amelyek bizonyos kritériumok alapján tovább csoportosíthatók. Jelen tanulmányban a jellemzően a deliberatív fórumok (*mini-publics*) kategóriájába sorolt közösségi gyűlések vizsgálatára kerítünk sort.

A deliberatív demokrácia megközelítésében központi szerepet tölt be az állampolgárok egyenlőségén alapuló tanácskozás, a fontos kérdések nyilvános megvitatása, túllépve az érdekek egyszerű aggregációján (Cohen, 2009: 248–251.). Ezen felfogás szerint tehát az optimális döntések meghozatala érdekében nem elegendő csupán felmérni az érintettek preferenciáit, érdekeit és választásait, hanem szükség van az állampolgárok közös gondolkodására, érvelésére és egymás elképzeléseinek ismeretében végzett mérlegelésére. A deliberatív fórumok éppen ebből a megfontolásból kiindulva ideális közeget kívánnak teremteni az állampolgárok jótékony interakciója és tanácskozása számára. Elméleti megalapozásuk Robert Dahl (1989: 340.) nevéhez fűződik, aki *Democracy and Its Critics* című nagy hatású könyvében vetette fel a koncepciót. Dahl arra a kérdésre kereste

a választ, hogyan lehetne megismerni, hogy az egyes nagy horderejű kérdésekben milyen álláspontot alakítana ki a társadalom, amennyiben tagjainak többsége aktív és magasan informált lenne. Elképzelése szerint a deliberatív fórum egy olyan, az egész társadalomra nézve reprezentatív, véletlenszerűen kiválasztott állampolgárokból álló csoport, amely különböző közügyek megvitatására jön létre. A csoport tagjai a legfrissebb tudományos eredmények alapján tájékozódnak, és az általuk folytatott tanácskozás során megismerik egymás véleményét egy adott közügyet érintő téma kapcsán. A deliberációt követően pedig kialakítják álláspontjaikat a megtárgyalt kérdések vonatkozásában. A koncepció szerint, amint a deliberatív fórumon résztvevők csoportja véletlenszerűen kiválasztott, és az egész társadalomra nézve reprezentatív, úgy annak döntése az egész társadalom meggyőződését tükrözi, amely ilyen módon nem helyettesíteni, hanem kiegészíteni szándékozik a képviseleti demokrácia intézményei által alkalmazott döntéshozatali folyamatot.

Amint Dahl eredeti felvetéséből is tükröződik, a deliberatív fórumok létrehozásának kulcsa a véletlenszerű kiválasztásban és a reprezentativitásban rejlik: az adott társadalom tagjai egyenlő eséllyel kerülhetnek be abba a kiválasztott csoportba, amelynek összetétele az egész politikai közösség kor, nem, iskolázottság és lakóhely szerinti megoszlását tükrözi. Ez a két tényező határozza meg azt, hogy a kiválasztott csoport döntései az egész társadalom döntésének tekinthetők-e. A fórum sikeressége tekintetében szintén esszenciális elem a tanácskozás minősége, illetve a rendelkezésre álló friss tudományos ismereteket érintő informáltság mértéke.

Fontos megjegyezni, hogy Dahl idealista elképzelésével szemben a valóságban sosem valósítható meg tökéletesen véletlenszerű vagy tökéletesen reprezentatív kiválasztás, ahogy a tanácskozás minősége és az informáltság szintje sem lehet tökéletes. Ugyanígy a deliberatív fórumok döntéseinek érvényesülése közel sem automatikus (Smith, 2009: 92.). A gyakorlati tapasztalatok ugyanakkor további olyan hatásokra is rámutattak, mint például a tanácskozó fórumon résztvevő állampolgárok ismereteinek számottevő bővülése (Smith, 2009: 96.) vagy a politikai döntéshozatal folyamatának transzparenssebbé válása (Smith, 2009: 101.). Ezen jelenségek okaira a későbbiekben részletesen kitérek.

A közös jellemzők ellenére a deliberatív fórumok gyakorlati megvalósítása során azok változatos formákban és különböző sajátosságokkal jöttek létre. Elstub és Escobar szerzőpárosa (2017b: 1–3.) a deliberatív fórumok öt csoportját különítette el, amelyek közül a jelen tanulmányban részletesen tárgyalt közösségi gyűlés tekinthető időben a legkésőbb alkalmazottnak és egyben a legradikálisabban innovatívnak. Ugyan a szakirodalomban még nem teljesen egységes a fogalom használata, jelen tanulmányban azokat a deliberatív fórumokat tekintem közösségi gyűléseknek, amelyek a résztvevő csoport végső döntése alapján kifejezetten az érintett állami szereplők és döntéshozók egyes szakpolitikai céljainak és intézkedéseinek meghatározására törekednek (lásd például Ferejohn, 2008: 196.; Talpin, 2012: 187; Elstub – Escobar, 2017b: 3.).

A közösségi gyűlések a politikai döntéshozatalra vonatkozó determináló hatása tekintetében Gastil és Wright szerzőpárosa (2019) Dahl felvetésénél jóval radikálisabb elképzelést fogalmaz meg, amikor a képviseleti demokráciák jelenkori válságából kiindulva a választás mellett a sorsolás jelentőségének felértékelését szorgalmazza. A szerzők a demokratikus működés feljavítása érdekében arra tesznek javaslatot, hogy olyan szimmetrikus bikamerális rendszerek kerüljenek kialakításra, amelyekben az egyik kamarát továbbra is választott képviselők alkotnák, ám a másik, az egész

társadalomra nézve reprezentatív csoportból álló kamara mandátumait sorsolás útján töltenék ki a képviselők. Elképzelésük szerint mindkét kamara élhetne törvénykezdeményezési joggal, és a törvényjavaslatok mindkét testület többségének támogatása esetén kerülnének elfogadásra. Gastil és Wright úgy véli, hogy a törvényhozások ilyen módon történő átalakítása azért lenne előnyös, mert a sorsolt testület esetében egyrészt a gazdasági erőviszonyok nem torzítanák a szelkeció eredményét; másrészt a képviselők újraválasztásért folytatott küzdelme és a pártfegyelem nem befolyásolná a parlamenti munkát, így az egyéni motivációk és a hagyományos törésvonalak kevésbé jelentenék a hatékony munkavégzés korlátait; harmadrészt pedig a reprezentativitás által biztosított demográfiai sokszínűség a választók érdekeinek hitelesebb képviselését tenné lehetővé. Dahl koncepciójával összehasonlítva azt mondhatjuk, hogy Gastil és Wright a deliberatív fórumok modern képviseleti demokráciákba beágyazott formáját vázolta fel, amelynek újító és markáns jellegét elsősorban a parlamenti keretek közötti intézményesítettség jelenti.

Egyes szerzők azonban még radikálisabb elképzelésekkel álltak elő. Bouricius és Schecter (2013: 7.) a deliberatív fórumok, illetve közösségi gyűlések intézményesítettségének és a döntéshozatalba történő közvetlen bekapcsolásának öt elméleti szintjét különítette el. Ez alapján ezen eszközök használhatók: (1) egy törvény kialakítására, (2) egy szakpolitika szabályozásának megalkotására, (3) a polgári kezdeményezések és népszavazások tanácskozási minőségének növelésére, (4) a kétkamarás parlamentek egyik kamarájának felváltására, valamint (5) a választáson alapuló törvényhozás teljes lecserélésére. Van Reybrouck (2018) – aki maga is az általa bireprezentatív rendszernek nevezett kétkamarás megoldás mellett érvel – úgy véli, hogy ezen alkalmazási formák történetileg is követik egymást, és minden lépés újabb, markánsabb változás előtt nyitja meg az utat. A szerző szerint az első három szint már kipróbálásra került, és habár a negyedik és ötödik szint nagyobb kihívást jelent, belátható időn belül ezek is megjelenhetnek.

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a képviseleti rendszer tartós és jelentős átalakulását feltételező radikálisabb elképzelések jelenleg rendkívül messze állnak a modern demokráciák realitásától, valamint önmagukban is számos új problémát és ellentmondást vetnek fel, úgy az elméleti kidolgozottság, mint a gyakorlati alkalmazhatóság terén. Mivel azonban ezen problémák részletes tárgyalása szétfeszítené a jelen tanulmány kereteit, ezen a ponton csupán azt szükséges jelezni, hogy a továbbiakban a Bouricius és Schecter által megállapított mérsékelt első és második szinttel foglalkozom. Amint azt az alábbi fejezetek során is hangsúlyozom, abból az előfeltevésből indulok ki, hogy a közösségi gyűlések alkalmazásának és intézményesítésének van egyfajta természetes határa: alapvető célkitűzésük a képviseleti rendszer kiegészítésére és nem pedig felváltására irányul.

2.2. Történeti előkép: „közösségi gyűlés” az ókori görög poliszokban

A demokratikus innovációk gyakran merítenek a közvetlen demokrácia őshazájának számító ókori görög városállamokban alkalmazott intézmények gyakorlatából, és azokat igyekeznek átültetni a jelenkori körülmények közé. Ebből a szempontból a közösségi gyűlések sem jelentenek kivételt.

A fontos tisztségek betöltőinek sorsolás útján történő kiválasztása az ókori athéni demokráciában általánosságban bevett volt, hiszen ekkor a választás az arisztokrácia, míg a sorsolás a demokrácia eszközét jelentette (Sintomer, 2019: 55.). Arisztotelész – habár saját korában a demokráciát rossz berendezkedésnek gondolta – a következőképpen fogalmazott erről: „demokratikusnak tartjuk

a hivatalok sorsolását – oligarchikusnak, mikor választják; továbbá demokratikusnak, ha e hivatalok nincsenek vagyonhoz kötve, oligarchikusnak, ha vagyonhoz vannak kötve” (1969: 58.). Kleiszthenész i. e. 507-ben elfogadott reformjai eredményeképpen sorsolással választották ki többek között a *bulé* tagjait, a vezető civil (nem katonai) tisztségviselők jelentős részét (mindenekelőtt az arkhónokat) és az esküdtbírótság (*héliaia*) tagjait (Owen – Smith, 2019: 281.).

A közösségi gyűlések koncepciója esetében az ókori mintát leginkább a görög városállamokban működő *bulé* jelenti. A legtöbb görög poliszban létezett olyan közvetlen demokratikus döntéshozatali fórum, amelyen minden állampolgár rendelkezett szavazati joggal. Azonban az egyes ügyek vitáit nem volt célszerű ezeken a nagy létszámú gyűléseken lefolytatni, mivel azok rövidesen kezelhetetlenné és zavarossá váltak volna. Éppen ezért számos városállam létrehozott egy olyan *bulé* elnevezésű testületet, amelynek feladatkörébe tartozott a nagy létszámú gyűlések napirendjének megvitatása, megalkotása és szabályozása (Ferejohn, 2008: 195.). Az athéni *bulé* például az i. e. 6. század elején 500 fővel működött (ötszázak tanácsa), tagjait közigazgatási egységeként azonos számban (a 10 *phüléből* 50–50 tagot), egy éves időtartamra sorsolással választották ki a 30. életévüket betöltött állampolgárok közül (Rhodes, 1972: 1., 7.). Athénban a *bulé* tanácskozó testületként működött, és ebben az időszakban maga felelt a legfőbb közvetlen demokratikus döntéshozó szerv, a népgyűlés (*ekklészia*) munkájának előkészítéséért, vagyis napirendjének kialakításáért, illetve az elé kerülő javaslatok megvizsgálásáért és felülvizsgálataért (Rhodes, 1972: 20.; Ferejohn, 2008: 195.). A jelenkori közösségi gyűlések nem kizárólag, de gyakran a *bulékhoz* hasonló szerepet töltenek be (Chambers, 2018: 56.). Így például javaslatot tesznek a modern demokráciák legfontosabb közvetlen demokratikus döntéshozatali fórumára, vagyis a népszavazásra kerülő ügyekre, illetve a választott politikusok által tárgyalandó kérdésekre vonatkozóan. Dahl eredeti koncepciójával szemben azonban végső döntési jogkörrel jellemzően nem rendelkeznek, ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne céloznának ilyen jellegű szerepet is.

Fontos megjegyezni, hogy a módszerek hasonlósága mellett az ókori athéni *bulé* és a modern képviseleti demokráciákban létrehozott közösségi gyűlések legfontosabb különbsége, hogy – elsősorban a népesség és a földrajzi terület méretének nagyságrendbeli különbözősége miatt – némileg eltérő logikán alapul működésük. Amint Sintomer (2019: 57.) is rámutat, a tisztségviselők sorsolása Athénban a nép önkormányzásán alapult: az állampolgárok viszonylag alacsony száma lehetővé tette, hogy jelentős részük élete során legalább egyszer fontos pozíciót töltsön be, vagyis a kormányzott nép maga is kormányozzon. Hansen (1991: 313.) számításai szerint nagyjából minden harmadik athéni állampolgár legalább egyszer a *bulé* tagjai közé került. A jelentősen nagyobb népességű és területű modern demokráciákban azonban már nem lehetséges biztosítani, hogy az állampolgárok számottevő része közvetlenül is részt vegyen a kormányzásban. Ezért az önkormányzás elve helyett a reprezentatív minta kialakítására és a hatékony deliberációra került a hangsúly, amely végső soron azt hivatott modellezni, hogy hogyan gondolkodna a társadalom egésze (Sintomer, 2019: 55–57.).

2.3. A közösségi gyűlés szerepe a modern képviseleti demokráciában

A közösségi gyűlések alkalmazásának legfőbb előnye annak a képviseleti rendszerből szükségszerűen fakadó ellentmondásnak az áthidalása, amelyet megbízó–ügynök problémának (*principal-agent problem*) nevezhetünk. A politikatudomány által eredetileg a közgazdaságtantól (Spence – Zeckhauser, 1971; Ross, 1973) átvett értelmezési keret a modern demokráciák szempontjából releváns

központi eleme, hogy a választópolgárok összessége – mint megbízó – képviselőket (ügynök) választ a közügyeket érintő döntések meghozatalára. A képviseleti rendszer belső feszültsége abból fakad, hogy a választók támogatásáért versengő politikusok elsődleges célja általában személyes érdekeik követése, mindenekelőtt újraválasztásuk elérése (Mayhew, 1974: 5.), amely adott esetben éppen a választópolgárok hosszú távú érdekeivel szöges ellentétben álló tevékenységfajtákat ösztönözhet. Azonban, még ha ezt az igen meghatározó jelenséget félre is tesszük, és úgy tekintünk a politikusokra, mint akik a választóik érdekeinek képviseletében mindig hajthatatlanul elhivatottak, akkor is be kell látnunk, hogy egyetlen képviselő sem ismerheti meg teljességében az állampolgárok életének viszonyait és az abból fakadó számtalan konkrét igényt. Ennek az ismeretnek a birtokában csakis maguk az állampolgárok lehetnek. Fel kell ismerünk tehát, hogy – legalábbis az emberek saját életviszonyai alakítása tekintetében – amint Pataki fogalmaz, „»laikus« és szakértő szembeállítás elavult gondolkodási keretünket mintázza” (2007: 144.). Különösen abban az esetben igaz ez, amennyiben a demokráciát és az állampolgárok döntési szabadságát fontos értékeknek tartjuk.

A képviseleti rendszer ellentmondásai tehát nagyban nehezítik a választók valódi érdekeinek választott képviselők útján történő érvényesítését. Ennek fontos elemét jelenti az is, hogy a képviselők ellenőrzésének és elszámoltatásának eszközei meglehetősen korlátozottak. Amint Lane (2013: 86–87.) kifejti, a választási programok gyakran kevésbé konkrét, általános ígéreteket tartalmaznak, az egyes politikai eredmények értelmezése és értékelése során pedig az állampolgárok jelentős részben képviselőik interpretációjára vannak utalva, ami az ellenőrzés akadályát jelenti. Mi több, Young (2002: 132.) úgy véli, hogy a legtöbb demokráciában a képviselők elszámoltathatóságának lehetősége elmarad felhatalmazásuk erejétől, sok esetben a politikusok felelősségre vonásának kizárólagos eszköze újraválasztásuk elmaradásában nyilvánul meg. Young továbbá a képviseleti rendszer jelentős normatív problémájának tekinti a képviselők és a képviseltek közötti kapcsolat meglazulásának kockázatát, mivel ezáltal a választók úgy érezhetik, nincs befolyásuk a politikai döntéshozatal alakulására, így közömbössé, inaktívvá válnak. A modern képviseleti demokráciákban ráadásul nem csupán egyetlen megbízó–ügynök kapcsolatról beszélhetünk, sokkal találóbbs delegálási láncolatot említenünk, amelynek rendszerében egyes állami tisztségek betöltői több (akár öt–tíz) közvetett kiválasztási szakaszon keresztül nyerik el megbízatásukat (Sebők, 2015: 14.).

A képviseleti rendszer globális válságának súlyosságát az empirikus kutatások is rendszerint visszaigazolják. A Pew Research Center 2019-ben végzett és tavaly publikált – országonként reprezentatív mintán és összesen 38 426 megkérdezett bevonásával készült – kutatása (2020: 19.) során 34 ország válaszadóinak 64%-a nem értett egyet azzal az állítással, hogy a választott tisztségviselők többsége foglalkozik a hozzá hasonló emberek véleményével. Mi több, ez a jelenség a 14 vizsgált európai uniós országból 8 esetben – köztük Görögországban, Franciaországban, Olaszországban és hazánkban – még határozottabban került felszínre: a válaszadók kétharmadot meghaladó aránya vélte úgy, hogy a legtöbb választott tisztségviselő nem foglalkozik az egyszerű állampolgárok igényeivel. Az egy évvel korábban, 2018-ban készült adatfelvétel eredményei (Pew Research Center, 2019) a megkérdezettek hasonlóan kritikus álláspontját tükrözte a képviselők magatartását és a képviseleti demokrácia működését illetően. A 27 ország reprezentatív mintáján és összesen 30 133 megkérdezett bevonásával készült felmérés során a válaszadók 54%-a vélte úgy, hogy országában a legtöbb politikus korrupt. A hazájuk politikusait korruptnak gondolók kiemelkedően magas arányban voltak jelen többek között olyan képviseleti rendszerekben, mint Görögország (89%), Olaszország (70%), Magyarország (70%) és az Egyesült Államok (69%). A képviseleti demokrácia

központi elemét, a választásokat érintő kérdés kapcsán a megkérdezettek 60%-a értett egyet azzal, hogy függetlenül attól, ki nyeri a választásokat, nem történnek nagy változások. A választások érdemi hatásával kapcsolatban szkeptikusok aránya az átlagosnál is magasabb volt többek között olyan európai democráciákban, mint Görögország (82%), Németország (65%), Svédország (65%) és az Egyesült Királyság (65%). Mindez rávilágít arra, hogy a modern képviseleti rendszer problémáit, a képviselőknek az egyszerű állampolgároktól való eltávolodását és az állampolgári kontroll gyengeségét maguk a választók is érzékelik, sőt, többségük elégedetlen a democráciák működésével.

A közösségi gyűlések a megbízó–ügynök problémát olyan módon oldják fel, hogy a képviseleti rendszer megbízóit, vagyis a választópolgárokat – a reprezentatív csoporton keresztül – közvetlenül kapcsolják be az egyes közügyekkel kapcsolatos döntéshozatal folyamatába. Ennek eredményeképpen a felhatalmazás sokszorosan közvetett láncolata helyett az állampolgárok saját érdekeik és elképzeléseik képviseletével maguk vesznek részt a politikai napirend meghatározásában, a döntési alternatívák kidolgozásában vagy akár a végső döntések meghozatalában. Ezen a ponton is fontos kiemelni ugyanakkor, hogy – amint Pataki (2007: 155.) is hangsúlyozza – a képviseleti demokrácia nem váltható fel a közvetlen állampolgári részvétel intézményeivel, viszont kiegészíthető, hatékonyabbá, sőt demokratikusabbá tehető.

A közösségi gyűlés ugyanakkor messze nem az egyetlen olyan módszer, amelyet a modern democráciák a képviselők hatékonyabb ellenőrzése, illetve a választók és a képviselők között fennálló információs aszimmetria csökkentése érdekében alkalmaznak. Lane (2013) az alábbi hat ilyen eszközt, illetve eszközcsoportot különböztette meg: (1) a politika jogiasodása, (2) a népszavazás és a visszahívás intézménye, (3) a parlamenti ellenzék működése, (4) a föderalizmus vagy politikai decentralizáció érvényesülése, (5) a civil társadalom bevonása, valamint (6) a képviselők újráválasztásának lehetősége, a megbízatás korlátjai és az előválasztás alkalmazása. Ezen módszerek alaposabb szemügyre vételével ugyanakkor azt láthatjuk, hogy többségük nem jelent kilépést a képviseleti rendszer alapvető logikája által szabott keretek közül. Egy részük a politikusok horizontális (ön)korlátozásán – vagyis saját maguk alkotta (jog)szabályokon vagy az egymást ellenőrző és ellensúlyozó képviselőkön – alapul (például a parlamenti ellenzék működése vagy a képviselői mandátum szabályozása). Másik részük ugyan tartalmaz némi újdonságot a közvetlen demokrácia szempontjából, azonban nem jelenti lényegileg új intézmények létrehozását, mivel megmarad a választók és képviselők hagyományos viszonyrendszere jelentette kereteken belül (például visszahívás, előválasztás). Végül a fent említett módszerek közül csupán a népszavazás esetében mondható el, hogy – legalábbis elméletileg – a megbízó–ügynök problémán túllépve biztosítja az állampolgárok döntéshozásba történő közvetlen bekapcsolását.¹ Ugyanez mondható el a közösségi gyűlésről.

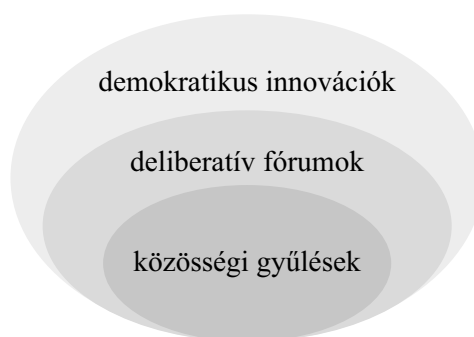
A népszavazással szemben ugyanakkor a szakirodalomban gyakori érvként jelenik meg, hogy túlságosan nagy mozgásteret hagy a politikai elit számára, ami éppen a döntéshozók ellenőrzésének lehetőségét ássa alá, és kétségesse teszi a választópolgárok valódi érdekeinek érvényesülését (Setälä, 1999: 27.; Walker, 2003: 11.; Parkinson, 2020: 485.). Az is erősen kétséges, hogy a választópolgárok széleskörű és hiteles ismeretekhez jutnak-e a népszavazás témáját érintően. Egy-egy politikus

¹ Fontos megjegyezni azonban, hogy a fent alkalmazott csoportosítás az egyes módszereket kizárólag a képviseleti rendszerhez fűződő viszonyuk alapján sorolta be, ami nem feltétlenül esik egybe hatékonyságuk szempontjával. Ennek megfelelően nem zárható ki, hogy a képviseleti demokrácia belső reformjai adott esetben sikeresebbek lehetnek céljaik elérésében, mint a közvetlen demokratikus eszközök.

könnyen manipulálhatja a többségi véleményt (Walker, 2003: 124.; Fishkin, 2009: 4.). A közösségi gyűlések elméletileg ugyanakkor ezen problémákra is választ nyújtanak. A deliberatív csoport szabadon alakíthatja ki álláspontját, a résztvevők a politikusok aktív befolyása helyett az adott téma szakértőitől szerezhetik meg az önálló véleményük megfogalmazásához segítséget nyújtó tudományos igényű ismereteket.

Összefoglalóan elmondható, hogy a deliberatív fórumok családjába tartozó közösségi gyűlés (1. ábra) a képviseleti rendszer alapját képező megbízó–ügynök láncolat áthidalását célozza, amely által az állampolgárok közvetlenül kapcsolódhatnak be a döntéshozás folyamatába. Ezáltal a közösségi gyűlést – amint Elstub és Escobar szerzőpárosa (2017b: 3.) is fogalmaz – a demokratikus innovációk és a deliberatív fórumok körében egyaránt az egyik legradikálisabban újító módszerként tarthatjuk számon.

1. ábra. *A közösségi gyűlések elhelyezkedése a demokratikus innovációk családjában*

Forrás: saját szerkesztés

3. A közösségi gyűlések közös jellemzői és tipizálásuk lehetőségei

A közösségi gyűlések mára igen számossá vált gyakorlati megvalósulásai egyre kiterjedtebb területen jelentek meg, és terjedtek el. Míg az első közösségi gyűlések Kanadában valósultak meg, azóta a világ szinte minden táján meghonosodtak. Ez jelentős kihívást jelent a módszertan és a lebonyolítás folyamatának egységessége szempontjából. Ennek ellenére továbbra is beszélhetünk a közösségi gyűlések a demokratikus innovációk csoportjában világosan elkülönülő eszközéről, gyakorlati példái pedig ennek megfelelően számos szempontból meglehetősen hasonlatosak egymáshoz. Ugyanakkor létrejöttük és megvalósulásuk körülményeitől függően a közösségi gyűlések bizonyos kritériumok szerint tovább csoportosíthatók. Az alábbiakban a közösségi gyűlések legfontosabb közös sajátosságait mutatom be, majd tipizálásuk lehetséges kritériumainak megállapítására teszek kísérletet.

A közösségi gyűlés eszközének helytől és időtől független egységességének megteremtésében kiemelt szerepet játszanak azok a civil szervezetek, egyetemek és a tudományos élet azon képviselői, amelyek rendszerint közreműködnek szervezésükben, és közvetítik a szervezéshez és a lebonyolításhoz szükséges tudást.² A jelen tanulmányban többségében hivatkozott tudományos

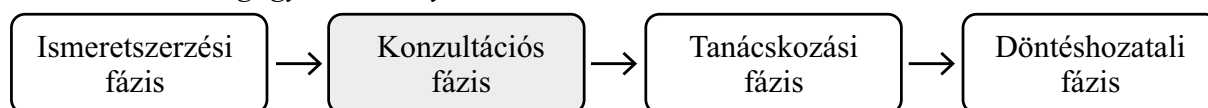
² Ilyen civil szervezet többek között a brit The Involve Foundation és a Sortition Foundation, valamint Magyarországon a DemNet Demokratikus Jogok Fejlesztéséért Alapítvány.

szakirodalom mellett a közösségi gyűlések irodalmának másik részét azok a civil és nemzetközi szervezetek által készített kiadványok, praktikus útmutatók jelentik, amelyek összefoglalják a megrendezésükhöz szükséges eszközöket és teendőket, valamint bemutatják lefolyásuk menetét és lehetséges eredményeiket (lásd például Gerwin, 2018; Extinction Rebellion, 2019; UN Democracy Fund – newDemocracy Foundation, 2019; Involve et al., 2020).

Amint korábban említettem, a közösségi gyűlés egyik legfontosabb kritériuma a résztvevők kiválasztásának módjában rejlik. A szelekciónak olyan módon kell megvalósulnia, hogy az adott település vagy ország politikai közösségének tagjai egyrészt (megközelítőleg) véletlenszerűen kerüljenek be a résztvevő csoportba, másrészt a kiválasztott csoport a legfontosabb szempontok szerint reprezentatív legyen, vagyis például a kor, a nem, az iskolázottság és a lakóhely megoszlása tekintetében a teljes populációban fellelhető arányokat tükrözze.

A közösségi gyűlések fontos további közös ismervét jelenti a lebonyolítás folyamatának egységesége. A résztvevők kiválasztása és a végső eredmények külső kommunikációja között a közösségi gyűlés lefolytatásának négy nagyobb szakaszát határozhatjuk meg (Extinction Rebellion, 2019: 12.; OECD, 2020: 37.), amint azt a 2. ábra is szemlélteti.

2. ábra. A közösségi gyűlés lebonyolításának szakaszai

Forrás: Extinction Rebellion (2019) és DemNet (2020) alapján, saját szerkesztés

Az első az ismeretszerzési fázis, amely során a kiválasztott csoport tagjai megszerzik a későbbi tanácskozás szempontjából fontos ismereteket. Az adott közösségi gyűlés témája kapcsán a résztvevők szakértők előadásait hallgatják meg, akikkel maguk is interakcióba léphetnek, vitatkozhatnak az elhangzó állításokkal, és feltehetik saját kérdéseiket, amelyek mentén hozzájutnak az általuk fontosnak tartott, tudományosan megalapozott adatokhoz és álláspontokhoz. Ennek célja, hogy a résztvevők azon ismeretek birtokában alakíthassák ki véleményeiket, amelyek a választott képviselők döntéshozatala során is rendelkezésre állnának. Fontos, hogy lehetőség szerint a minél több tudományosan megalapozott álláspontot közvetítő szakértők megfelelő körültekintéssel legyenek kiválasztva, mivel kiemelkedő jelentőséggel bír a résztvevők tárgyilagos és pártatlan tájékoztatása. A szakértőkön túl az adott közpolitika érintettjeinek képviselői vagy akár egyes politikusok is meghallgatásra kerülhetnek, azonban ezen opciók nem tekinthetők a közösségi gyűlések nélkülözhetetlen elemeinek.

A második, konzultációs fázis nem jelenik meg minden közösségi gyűlés során, ezért opcionálisnak tekinthető. Ennek során lehetőség nyílik arra, hogy a gyűlés résztvevői az eddig bevont szereplőkön túl állampolgárok vagy állampolgári csoportok előzetesen írásban beküldött álláspontját is megismerjék. Ebben a szakaszban akár a résztvevők maguk is dönthetnek arról, hogy milyen további szereplők, szakértők vagy szervezetek álláspontját kívánják meghallgatni. Mindennek célja, hogy a gyűlés tagjai minél több nézőpontot ismerjenek meg, és egymással vitatkozó álláspontokkal is találkozzanak, így megismerkedjenek a tárgyalt téma komplexitásával, összetett jellegével.

A harmadik a tanácskozási vagy deliberatív szakasz, amelyet a közösségi gyűlések legfontosabb elemének tekinthetünk. Ebben a fázisban kerül sor ugyanis a résztvevők tanácskozására: a gyűlés tagjai az adott témát érintő kérdések mentén megosztják egymással tapasztalataikat, véleményeiket és a szakértői előadások nyomán keletkezett benyomásaikat. A deliberáció kulcsfontosságú, mert általa a résztvevők alaposabban megértik a sajátjukkal ellentétes vélemények mellett szóló érveket, vita esetén könnyebben el tudnak vonatkoztatni saját helyzetüktől, és hajlamosabbak nézeteik megváltoztatására is (Hansen – Andersen, 2004; Andersen – Hansen, 2007), valamint jelentősen növekszik az adott témával kapcsolatos tudásuk (Barabas, 2004: 693.; Fishkin, 2009: 121.). Mi több, a hatékony tanácskozás eredményeképpen a résztvevők körében egyfajta metakonszenzus alakul ki, amely nem az egyes kérdésekre adandó válaszokat foglalja magában, hanem a szubjektív álláspontokon átívelő egyetértést alakít ki a tárgyalt téma természetét, illetve a releváns kérdések mibenlétét illetően (Niemeyer – Dryzek, 2007: 500.). Továbbá a közösségi gyűlés szabályai szerint lefolytatott deliberáció következtében csökken a vélemények polarizáltsága, és háttérbe szorulnak a radikális elképzelések (Sunstein, 2009: 48., 55.; Grönlund – Setälä – Herne, 2010: 98.; Grönlund – Herne – Setälä, 2015), valamint növekszik a résztvevők belső politikai hatékonyságérzete, vagyis az azzal kapcsolatos meggyőződésük, hogy készségeik és kompetenciáik alapján alkalmasak a politika megértésére és az alakításában történő részvételre (Hansen, 2004: 301.).

Annak érdekében, hogy minden résztvevőnek egyenlő esélye legyen véleménye kifejtésére, a tanácskozás jelentős része rendszerint öt–hat fős csoportokban zajlik, az egyes csoportok között pedig plenáris szekciók során kerülnek közvetítésre az álláspontok. A csoportok személyi összetétele folyamatosan változik, így minden résztvevő közvetlenül is megismeri a társai által képviselt véleményeket, és ezáltal elkerülhető, hogy egymástól elszeparált véleménybuborékok alakuljanak ki. A deliberáció minden esetben facilitátorok moderálása mellett zajlik, amelynek célja annak garantálása, hogy a résztvevők mindegyike szabadon kifejtthesse álláspontját, a diskurzusokat ne kevesek dominálják, és a kölcsönös tisztelet határt szabjon az érdemi viták esetleges eldurvulásának. Fontos, hogy a facilitátorok mindvégig az egyes résztvevők személyétől függetlenül és az érvek tekintetében pártatlanul lássák el munkájukat, mivel ellenkező esetben torzulhat a deliberáció kimenetele, és kedvező hatásainak érvényesülése kérdésessé válhat. A tanácskozási fázis lényege röviden úgy foglalható össze, hogy általa a résztvevők felkészültté válnak az adott témát és kérdéseket érintő, kiforrott álláspontjuk kialakítására és képviseletére.

Végül a negyedik, döntéshozatali szakaszban kerül sor a közösségi gyűlés végső, közpolitikai javaslatainak meghatározására, amely kapcsán két kérdést fontos tisztázni. Az első kérdés, hogy milyen módon kerülnek megállapításra a lehetséges döntési alternatívák. A második pedig, hogy az alternatívák között hogyan születik döntés. A döntési opciókat egyrészt előzetesen meghatározhatják a közösségi gyűlés szervezői (zárt kimenetel), másrészt az egyes közpolitikai javaslatok kidolgozását maguk a résztvevők is elvégezhetik a deliberatív fázis során (nyílt kimenetel). A zárt kimenetelű módszer előnye, hogy általa pontosabb, akár számszerű javaslatok is kialakíthatók, amelyek képviselők általi figyelembevétele könnyebben ellenőrizhető, valamint a döntéshozatal folyamatába könnyebben becsatornázhatók az eredmények, hiszen a képviselők ilyen módon a politikai napirenden aktuálisan szereplő kérdések eldöntését bízhatják a közösségi gyűlésre. A nyílt kimenetelű módszer előnye pedig, hogy nagyobb szabadságot biztosít a résztvevők önálló elképzelései számára, így utat nyitva azon ötletek és igények előtt, amelyek a hagyományos döntéshozatal során nem merülnének fel. Az alternatívák támogatottságának felmérésére, illetve az azok közötti döntésre számos módon

kerülhet sor. Előfordulhat, hogy a végső javaslatok közötti döntés nem formális szavazással történik, hanem egy kvázi konszenzus elérése a cél: amennyiben a résztvevők mindegyike kifejezi egyetértését bizonyos javaslatokkal (például kézfeltartás által), úgy azok a közösségi gyűlés végső döntéseivé válnak (Involve et al., 2020). Ebben az esetben azonban nem zárható ki, hogy a kisebbségi állásponton lévőkre szándékolatlanul is nyomást helyez a többség döntése, így torzítva a végeredményt. Éppen ezért a legtöbb esetben a közösségi gyűlések végső javaslatainak kiválasztása formális és titkos szavazás alapján zajlik. Történhet ez egyszerű többségi szavazással, amely során a résztvevők támogató vagy ellenző szavazatot adhatnak le az egyes döntési alternatívák értékelése érdekében. Olyan módszer is alkalmazható, amelynek keretében a résztvevők egy skálán jelölhetik az egyes döntési alternatívákkal való egyetértésük mértékét. Míg az előbbi metódus előnye, hogy egyszerűbb és világosabb választási lehetőségeket kínál fel, utóbbi pozitívuma ugyanakkor, hogy az egyes döntési opciók differenciáltabb értékelési lehetőségét biztosítja. Szintén alkalmazható a preferenciális szavazás módszere, vagyis a résztvevők preferenciáiknak megfelelően felállíthatják az alternatívák sorrendjét (Gerwin, 2018: 78.). Habár a preferenciális szavazás előnye, hogy az egyes alternatívák támogatottságának mértékét könnyen összehasonlíthatóvá teszi, fő hátránya, hogy a javaslatok abszolút értelemben vett népszerűségét vagy elutasíthatóságát nem képes megjelteni. Az egyének választása melletti érvek és az esetleges különvélemények mélyebb megértését jelentősen elősegítheti, ha a résztvevők indoklással láthatják el szavazataikat (Involve et al., 2020). Végül fontos megjegyezni, hogy a közösségi gyűlések lebonyolításának fent tárgyalt szakaszai a gyakorlati kivitelezés során gyakran nem különülnek el hermetikusan egymástól, az egyes fázisok átfedhetik egymást, vagy akár közel párhuzamosan is megvalósulhatnak. A felvázolt folyamat ugyanakkor rávilágít az egyes szakaszok alapvető egymásra épülésére, és az általuk igényelt tevékenységfajták különbözőségeire.

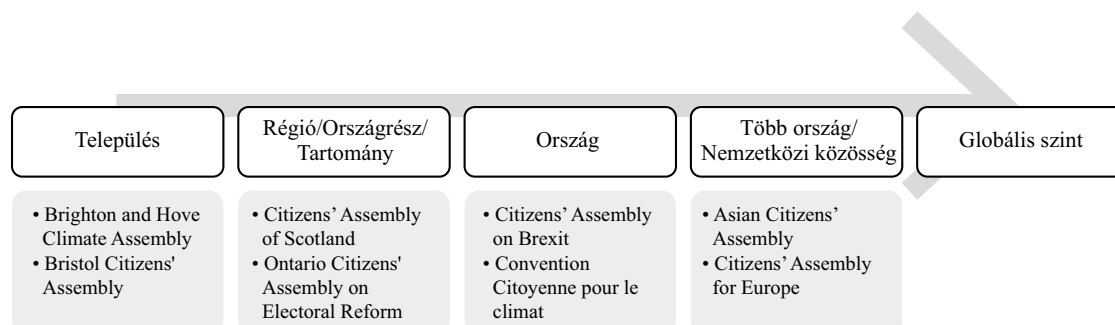
A közösségi gyűlés folyamata szűk értelemben a javaslatok kihirdetésével ér véget. Az eredmények a széles társadalom irányába történő kommunikálására, valamint a közpolitikai javaslatok döntéshozatalba történő esetleges beépülésére ezt követően kerülhet sor. Ezek a lépések a közösségi gyűlés hasznosulása szempontjából rendkívül fontosak ugyan, azonban, mivel nem járnak a résztvevők közvetlen érintkezésével, csak a tágabb folyamat részét képezik. Ezért jelentőségük és értékelésük tárgyalására a tanulmány későbbi fejezetében kerítünk sort.

A közösségi gyűlések jellegadó közös sajátosságaikon túl számos olyan eltérő jellemzőkkel rendelkeznek, amelyek alapján típusokba sorolhatók. A szakirodalom azonban mindeddig nem fordított figyelmet a gyűlések tipizálására. Így az alábbiakban négy szempont mentén teszünk kísérletet a lehetséges tipológiák bemutatására.

Az első szempont a közösségi gyűlések megszervezésének közigazgatási-területi szintjét foglalja magában (3. ábra). Ezen jellemzőt főként az határozza meg, hogy a közösségi gyűlés témája melyik szint életviszonyait és hatáskörét érinti leginkább, melyik szinten van igény és lehetőség a közösségi gyűlés megrendezésére, valamint hol állnak rendelkezésre a szervezéshez szükséges anyagi és technikai feltételek. A települési szinttől az országok nemzetközi közösségének szintjéig terjedő skálán négy típust határozhatunk meg, amelyek esetében a közösségi gyűlések számos gyakorlati példája említhető. A lehető legtágabb politikai közösséget felölelő ötödik kategóriának a globális szinten létrejövő közösségi gyűlést tekinthetjük, amelynek vonatkozásában megvalósult példáról ugyan még nem beszélhetünk, azonban létrehozásának ötlete már több alkalommal

felmerült például a klímaváltozás (Dryzek – Bächtiger – Milewicz, 2011: 35.) és a genomszerkesztés (Dryzek – Nicol – Niemeyer, 2020) jelentette problémakör kapcsán.

3. ábra. *A közösségi gyűlések területi érintettség szerinti csoportosítása példákkal*

Forrás: saját szerkesztés

A második szempont a közösségi gyűlések mérete, vagyis hogy hány résztvevővel kerülnek megvalósításra. Az OECD hat közösségi gyűlést vizsgáló tanulmánya szerint átlagosan 90 résztvevő kerül bevonásra, a legkisebb gyűlés 36, míg a legnagyobb 161 fős volt (OECD, 2020: 37.). Elkülöníthetünk tehát kis méretű (70 fő alatti), közepes (70 és 120 fő közötti) és nagy (120 főt meghaladó) gyűléseket. Minél nagyobb egy közösségi gyűlés, annál reprezentatívabb lehet, vagyis közelebb kerülhet a társadalom sokszínűségének leképezéséhez, ami felerősíti a deliberáció kedvező hatásait, valamint növeli a gyűlésen született döntések legitimációját. A nagy méret hátránya ugyanakkor, hogy a szervezési költségek igen magasra szökhetnek, a lebonyolítás nehezebbé válik, és a tanácskozás minősége nehezebben garantálható. A közösségi gyűlésen történő részvétel sosem lehet kötelező egyetlen állampolgár számára sem, ez azonban azzal a problémával jár, hogy a résztvevők a folyamat bármely pontján kiléphetnek, csökkentve a gyűlés reprezentativitását és a megjelenő vélemények diverzitását. A kilépők pótlása nem oldja meg maradéktalanul a problémát, hiszen az újonnan belépők kimaradtak a folyamat már lezajlott szakaszaiból. Éppen ezért sok közösségi gyűlés a bennmaradás ösztönzése érdekében fizetést biztosít a résztvevők számára (Involve et al., 2020).

A harmadik szempont az időtartam, azaz, hogy a közösségi gyűlés folyamatának a résztvevők közvetlen érintkezésével együtt járó érdemi része mennyi időt vesz igénybe. Az OECD összeállítása (2020: 37.) szerint a közösségi gyűlések átlagosan közel 19 (jellemzően hétvégi) napon keresztül zajlanak, hozzávetőlegesen 11 hónapos időtartamon belül. Megkülönböztethetünk tehát csupán néhány hétvégén keresztül zajló, rövid (12 naposnál rövidebb), közepes hosszúságú (12 és 24 napos közötti) és hosszú (24 naposnál hosszabb) közösségi gyűléseket. Minél nagyobb időtartamot ölel fel egy gyűlés, a résztvevők annál több forrásból tájékozódhatnak, illetve annál több idő jut a deliberatív szakaszra, ami nemcsak több vélemény megjelenítésre ad lehetőséget, hanem az egyes kérdések részleteikben történő tárgyalására is. A nagyon hosszú közösségi gyűlések azonban – a nagy méretűekhez hasonlóan – nagy költséggel járhatnak, szervezésük pedig rendkívül bonyolulttá válhat, valamint megnövekszik annak esélye, hogy a résztvevők egy ponton kilépnek. Továbbá az igen hosszú gyűlések lebonyolítása akár több évet is igénybe vehet, ami a szervezők számára megnehezíti az anyagi források összegyűjtését, és a potenciális támogatók meggyőzését, hiszen a folyamat kezdetétől számítva csak sokára várhatók kézzelfogható eredmények.

A negyedik szempont a közösségi gyűlések szervezőiként vagy a szervezésükben közreműködőkként fellépő szereplőket érinti. Ebben a tekintetben alapvetően a szereplők három csoportjáról beszélhetünk. Az első a civil aktorok csoportja, amely jellemzően civil szervezeteken keresztül jelenik meg. A második csoport az állami szereplőket foglalja magában, amely akár a helyi, akár a regionális vagy a központi kormányzati szint(ek) választott képviselőit, illetve intézményeit jelenti. A harmadik csoport pedig a tudományos háttérrel megjelenítő akadémiai és egyetemi szereplőket tömöríti. Az állami szerepvállalás függvényében két fő típust célszerű elkülönítenünk: az első, amikor az állam aktívan részt vesz a közösségi gyűlés szervezésében, a második, amikor távol marad tőle, és a civil szereplők kerülnek előtérbe (Courant, 2018: 14.). Ez az első pillantásra talán csak mellékes részletkérdésnek tűnő jellemvonás valójában fontos kézzelfogható következményeket von maga után. Az eddig megvalósult közösségi gyűlések példái ugyanis azt mutatják, hogy az állami támogatás következtében a gyűlések megrendezésére jellemzően több pénzügyi forrás áll rendelkezésre, a lebonyolítás nagyobb időtartamra terjed ki, a gyűlések eredményei pedig nagyobb valószínűséggel csatornázódnak be a döntéshozatal folyamatába. Ezzel szemben a civilek vezette gyűlések nem élvezik az állami intézmények támogatását, általában közösségi finanszírozásból és egyéni adományokból valósulnak meg, illetve lebonyolításuk rövidebb időtartamot ölel fel (Courant, 2021: 4.). Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy az aktív állami szerepvállalás kedvező hatást fejt ki nemcsak a közösségi gyűlések hatékonysága tekintetében, hanem egyik fő céljuk – vagyis a döntéshozatal folyamatába történő beépülésük – potenciális elérése vonatkozásában is. A közösségi gyűlések tipizálásának fent tárgyalt négy lehetséges szempontját az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. *A közösségi gyűlések fő tipizálási szempontjai és az egyes típusok*

Tipizálás alapja	Közigazgatási-területi szint	Méret	Időtartam	Szervező
Típusok	település	kis méretű (70 fő alatt)	rövid (12 nap alatt)	állami szereplő(k) dominanciája
	országgrész/tartomány	közepes (70–120 fő)	közepes hosszúságú (12–24 nap)	civil szereplő(k) dominanciája
	ország	nagy méretű (120 fő felett)	hosszú (24 nap felett)	
	több ország/nemzetközi közösség			
	globális szint			

Forrás: saját szerkesztés

4. A budapesti közösségi gyűlés hazai kontextusa és nemzetközi összehasonlítása

A közösségi gyűlés Magyarországon 2020 őszén meghonosodott eszköze Észak-Amerikában és Nyugat-Európában már több mint egy évtizeddel korábban megjelent, majd elterjedtté vált. Habár már a kelet-közép-európai régióban is több megvalósult hasonló fórumról beszélhetünk, a budapesti példa mégis az elsők közé sorolható térségünkben. Az alábbiakban a budapesti közösségi

gyűlés lebonyolításának részletes bemutatását követően először körüljárom a gyűlés magyarországi politikai kontextusát, majd áttekintem a résztvevőkre gyakorolt hatását. Végül pedig sort kerítek a budapesti gyűlés nemzetközi kontextusban történő értékelésére, amely során három másik nyugati közösségi gyűléssel vetem össze.

4.1. A budapesti közösségi klímagyűlés lebonyolítása

Jelen alfejezetben a budapesti közösségi gyűlés lebonyolításának részletes bemutatása során mindenekelőtt a rendelkezésre álló legfontosabb elsődleges forrásra, a gyűlésről készült jelentésre (DemNet, 2020) támaszkodom. A gyűlés – hozzávetőlegesen nyolchónapos szakmai, tartalmi és logisztikai előkészítést követően – a 2020. szeptember 16–17-ei, valamint a 26–27-ei hétvégéken, vagyis összesen négy napon keresztül került lebonyolításra egy véletlenszerűen kiválasztott, 39 fős, a fővárosi lakosságra nézve reprezentatív csoport részvételével. A kiválasztott állampolgárok részvételének ösztönzése és befektetett munkájuk elismerése érdekében a szervezők fejenként 40 000 forintnyi juttatást biztosítottak számukra. Az első hétvégén az ismeretszerzési szakasz dominált, amely során a résztvevők az állami, a civil és az akadémiai szféra összesen tizenkét szakértőjének, illetve aktivistájának előadását hallgatták meg. Az egyes előadások között az 5–6 főként asztalokhoz rendeződött résztvevők körében – a kiegyensúlyozott diskurzus fenntartásáért felelős facilitátorok segítségével – deliberációra is sor került, amely egyrészt az előadások tartalmának közös feldolgozásában, másrészt az előadóknak feltett tisztázó kérdések közös megfogalmazásában nyilvánult meg. Az egyes asztaloknál helyet foglaló csoportok személyi összetétele minden előadás után kicserélődött, így a résztvevők minden társuk szemléletmódjával és álláspontjával megismerkedhettek.

A második hétvége nagyrészt a tanácskozási fázis dominálta, a döntéshozatali fázisra a közösségi gyűlés lezárásaként került sor. Ezúttal a résztvevők ugyan random szelekció alapján foglalták el helyüket, azonban az ekkor már jelentős kockázatot jelentő koronavírus-járványra tekintettel az asztalonkénti személyi rotáció elmaradt, az egyes csoportok internet segítségével tartottak fenn állandó videókapcsolatot egymással. Az első napon a résztvevők feladata asztalonként három, a klímaválsággal kapcsolatos intézkedési javaslat megfogalmazása volt. A nap végére összegyűlt összesen huszonegy javaslatot a résztvevők közösen értékelték, majd a legnagyobb támogatást élvező tizenegy pontot a szakértők segítségével nyolc különálló, koherens javaslatra alakították. A közösségi gyűlés utolsó napján került sor ezen nyolc javaslat részletes kidolgozására, amely alkalmával az összes résztvevő számára lehetőség nyílt álláspontjának kifejtésére, a javaslatok formálására és pontosítására. Az utolsó nap végén a végleges javaslatcsomag olyan módon került kialakításra, hogy a résztvevők egyenként, titkos szavazat leadásával fejezték ki támogatásuk mértékét az egyes javaslatok tekintetében. Ennek eredményeképpen a gyűlés végterméke a Budapest klímastratégiájának kidolgozását érintően megfogalmazott nyolc javaslatot támogatottságuk szerinti sorrendben magába foglaló javaslatcsomag lett.

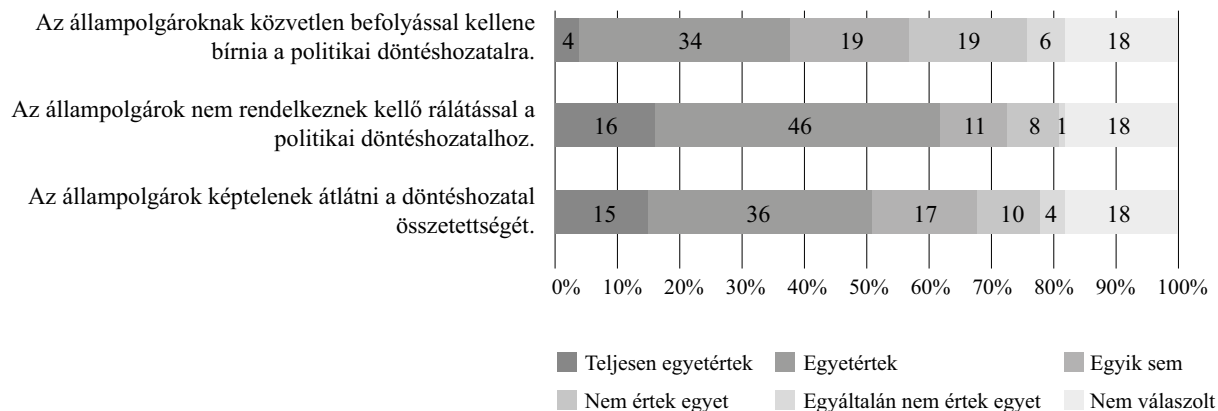
4.2. A közösségi gyűlés magyarországi kontextusa

Mivel a közösségi gyűlések megrendezésének lehetősége, valamint az általuk megfogalmazott javaslatok érvényesülésének esélye nagyban függ a választott képviselők szándékaitól, illetve az állami támogatás jelenlététől, meghatározó jelentőségű, hogy hogyan vélekednek a képviselők, a politikusok és a politikai értelemben aktív választók az állampolgári részvételről. A magyarországi viszonyokba fontos betekintést nyújtanak az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetében zajló „Demokratikus innovációk és

a magyar pártok” című kutatás keretében készült online adatfelvétel eredményei. Az adatfelvétel 2020. november 12-e és 2021. január 4-e között 1035 párttag és önkormányzati képviselő körében került elvégzésre. Mivel a magyar pártok tagjai tekintetében nem áll rendelkezésre nyilvánosan elérhető adat és statisztikai adatgyűjtés sem, ezért a párttagoknak nincs alapsokasága, amelynek alapulvételével a kutatás során felvett adatok reprezentativitása megállapítható lenne. A mintavétel tudatos mintavételi eljárás alapján készült, a beérkezett válaszokból készült minta 206 megkérdezett válaszait tartalmazza. Az adatfelvétel eredményeit az alábbiakban a 4. és az 5. ábra szemlélteti.

Az adatfelvételtől származó adatokból egy érdekes jelenség rajzolódik ki. Amint a 4. ábráról is leolvasható, a válaszadók relatív többsége (38%) úgy vélte, hogy az állampolgároknak közvetlen befolyással kellene bírnia a politikai döntéshozatalra, miközben csak minden negyedik megkérdezett ellenezte ezt. Ugyanakkor látszólag szemben áll ezzel, hogy a válaszadók nagy többsége (62%) úgy látta, hogy az állampolgárok nem rendelkeznek kellő rálátással a politikai döntéshozatalban való részvételhez, valamint minden második válaszadó (51%) gondolta úgy, hogy nem képesek átlátni a politikai döntéshozatal összetettségét. Az állampolgári részvétel tekintetében tehát ellentmondás rajzolódik ki: a megkérdezettek többsége egyetértett ugyan az állampolgárok politikai döntéshozatalra vonatkozó közvetlen befolyásának fontosságával, azonban úgy látta, hogy az ehhez szükséges készségek és ismeretek hiányosak.

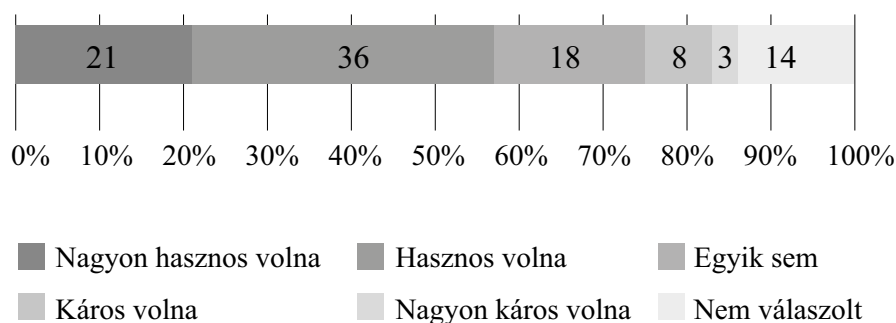
4. ábra. A megkérdezett párttagoknak és önkormányzati képviselőknek az állampolgári részvételhez kapcsolódó kérdésekre adott válaszai (százalék, N = 206)

Forrás: a „Demokratikus innovációk és a magyar pártok” című kutatás adatai alapján, saját szerkesztés

A politikai döntéshozatalban való állampolgári részvétel kirajzolódó ambivalens megítélése akár még kedvezhet is a közösségi gyűlések elterjedésének. Az ismeretszerzési és a tanácskozási fázis során ugyanis a gyűlések éppen az állampolgárok döntéshozatalra történő felkészítését célozzák, bemutatják az adott döntési helyzet komplexitását, felvetik az esetlegesen egymás ellen szóló érveket, és csak ezt követően kérik fel a résztvevőket a döntéshozatalban történő közreműködésre. Ilyen módon tehát alkalmasnak tűnnek a megkérdezettek válaszaiból tükröződő ellentmondás feloldására. Ezt az elképzelést erősíti az is, hogy a válaszadók többsége (56%) hasznosnak tartotta volna olyan tanácskozások megrendezését, amelyek keretében állampolgárok hozhatnának döntést országos jelentőségű ügyekben (5. ábra).

5. ábra. Magyarország javát szolgálnák-e olyan gyakrabban megrendezett tanácskozások, amelyek során állampolgárok vitatkozhatnának és dönthetnének bizonyos országos jelentőségű ügyekről? (százalék, N = 206)

Forrás: a „Demokratikus innovációk és a magyar pártok” című kutatás adatai alapján, saját szerkesztés

A fenti eredmények ellenére a demokratikus innovációk, és így a közösségi gyűlések magyarországi terjedése meglehetősen nehézkes és korlátozott. Oross (2020: 106) ennek okát mindenekelőtt abban látja, hogy hazánkban mind az országos, mind a helyi szintű kormányzás vonatkozásában alacsony az állampolgárok bevonásának mértéke, valamint Csizmadia (2014: 23–24.) nyomán úgy véli, hogy mivel a pártversenybe rendkívül nehéz új szereplőknek belépnie, és a kormányzási alternatívák száma is igen behatárolt, az innovatív módszerek bevezetésének tere is leszűkül. A szerző a demokratikus innovációk terjedésének társadalmi peremfeltételei kapcsán kifejti, hogy Magyarországon elmaradt a társadalmi konszenzus megalapozása, amely azonban a demokratikus innovációk alkalmazásának egyik legfontosabb előfeltételét képezi, illetve a döntéshozatalba való bekapcsolódást célzó állampolgári igények is rendkívül korlátozottak (Oross, 2020: 106).

A fenti szempontokon túl azt is fontos megemlíteni, hogy a nemzetközi példák azt mutatják, hogy a legtöbb demokratikus innovációs kísérlet a helyi szinten lel táptalajra, és a települési önkormányzatok támogatásával valósul meg (Schugurensky, 2016: 5.). Magyarországon ugyanakkor a 2011-ben elfogadott önkormányzati törvény jelentősen szűkítette a helyi önkormányzatok feladatkörét, aminek eredményeképpen kevesebb helyi közügyet látnak el, és költségvetésük is számottevően csökkent (Pálné Kovács, 2016: 592.). Mindez kétségtávol korlátozza a helyi szint innovációs potenciálját, és megnehezíti a közösségi gyűlés alkalmazásának elterjedését, hiszen az egyes települések kevesebb kérdésben dönthetnek önállóan, ezáltal kisebb azon közügyek száma is, amelyekbe nagyobb beleszólást biztosíthatnak az állampolgárok számára.

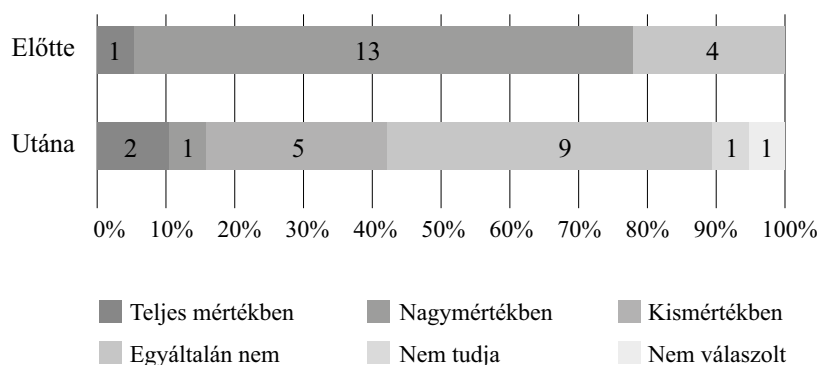
Mindezen tényezők dacára a demokratikus innovációk eszközeinek alkalmazása Magyarországon sem előzmények nélküli. A legfontosabb megvalósult kísérletek között említhető a 2008-ban végzett kaposvári deliberatív közvélemény-kutatás (Lengyel – Göncz – Vépy-Schlemmer, 2015), valamint a 2016-ban Kispesten, majd 2019-ben Budafok–Tétényben bevezetett részvételi költségvetés (Oross, 2020: 112–113.). A budapesti közösségi gyűlés mégis egyedülállónak tekinthető, hiszen Magyarországon az egyik első olyan (dokumentált) deliberatív fórumként jött létre, amelynek kifejezett és közvetlen céljai között szerepelt adott állami szereplők és döntéshozók egyes szakpolitikai céljainak és intézkedéseinek meghatározása (DemNet, 2020).

4.3. A budapesti közösségi gyűlés résztvevőkre gyakorolt hatása

A budapesti közösségi gyűlés esetében rendelkezésre álló adatoknak köszönhetően részletes képet kaphatunk a folyamat által a résztvevők ismereteire és véleményére gyakorolt hatásokról, így ezen a ponton érdemes kitérni a fő tendenciák alapján levonható tanulságokra és a korábban hivatkozott nemzetközi szakirodalom megállapításaival történő összevetésre. Az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont, a Budapesti Corvinus Egyetem és a DemNet közös, a budapesti közösségi gyűlés során végzett kutatásának alapvető célja annak megértése volt, hogy a közösségi gyűlés tapasztalatai hogyan hatnak a résztvevők gondolkodásmódjára. A kutatás keretében a közösségi gyűlés első napja előtt a résztvevőket egy 20 kérdésből álló kérdőív kitöltésére kérték fel, majd a gyűlés utolsó napja végén a résztvevők ugyanazon kérdésekre válaszoltak. A vélemények a két időpillanat közötti formálódása, átalakulása a James S. Fishkin (2018) által kifejlesztett módszer alapján azt mutatja meg, hogy milyen lenne a tényleges közvélemény, ha az állampolgároknak módjukban állna alaposan tájékozódni és körültekintően megfontolni az adott közpolitikai kérdést. A kérdőívek kitöltése önkéntes alapon történt, így a közösségi gyűlést megelőzően 18, a rendezvényt követően pedig 19 résztvevő tekintetében állnak rendelkezésre adatok, amelyeket a 6–9. ábrák szemléltetnek.

A 6. ábráról leolvasható, hogy a válaszadók a közösségi gyűlés végére szkeptikusabbak lettek azzal kapcsolatban, hogy a magyarországi választások alkalmasak az állampolgárok véleményének becsatornázására. A gyűlés előtt több mint kétharmaduk kismértékben megfelelő eszköznek tartotta a választásokat arra, hogy biztosítsa az állampolgárok elképzeléseinek a képviselői tevékenységben történő megjelenését, és 20%-ot valamivel meghaladó arányuk vélte úgy, hogy ezen funkció ellátásra egyáltalán nem alkalmasak a választások. Ezzel szemben a közösségi gyűlést követően a válaszadók alig több mint 40%-a tekintette valamilyen mértékben megfelelő eszköznek a választásokat, míg közel felük egyáltalán nem tartotta megfelelőnek azokat a megjelölt cél elérésére. Jóllehet, ezzel párhuzamosan megduplázódott a másik póluson lévők – vagyis a választásokat teljes mértékben megfelelő eszköznek tartók – aránya, kis számuk miatt azonban ez a változás kirajzolódó fő irányát érdemben nem befolyásolta. A vélemények átalakulása tehát azt mutatja, hogy a közösségi gyűlés résztvevői kritikusabbá váltak a képviseleti demokrácia központi intézményét, a választásokat érintően, és a rendezvény végére kevésbé gondolták úgy, hogy a választott képviselők valóban figyelmet fordítanak az állampolgárok igényeire. Ezt a megerősödő álláspontot és a képviseleti rendszer kritikáját érzékletesen fogalmazta meg a gyűlés egyik résztvevője a tanulmány elején idézett megállapításában.

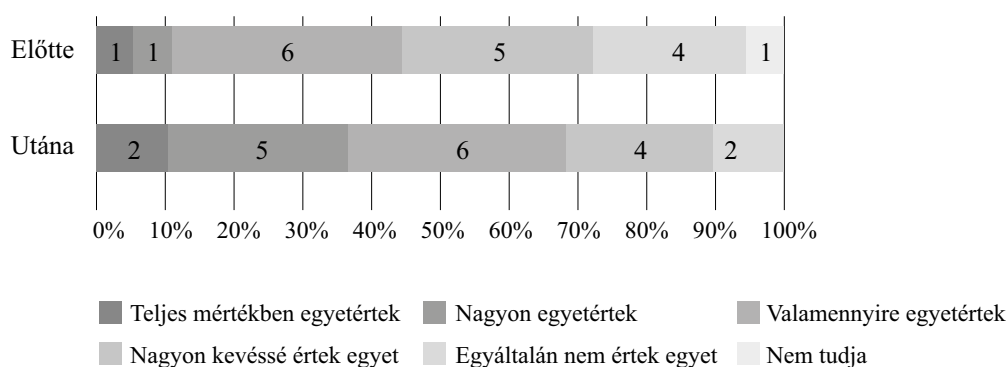
6. ábra. *Ön szerint a magyarországi választások mennyire biztosítják, hogy a polgárok véleménye tükröződjön a képviselők tevékenységében?* (fő, előtte: N = 18, utána: N = 19)

Forrás: a TK, a BCE és a DemNet közös kutatásának adatai alapján, saját szerkesztés

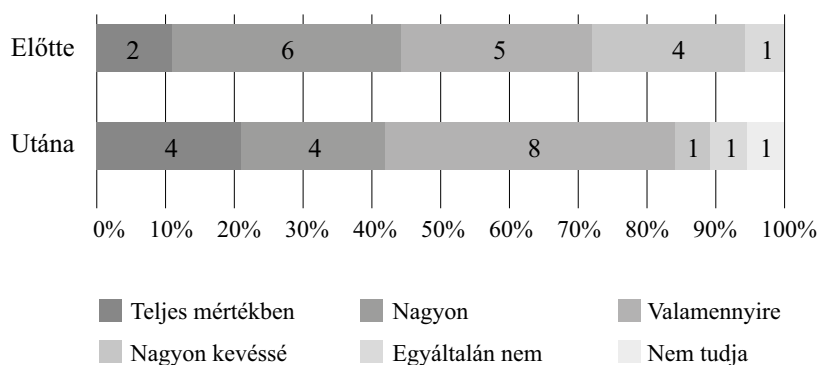
A kutatás során a résztvevőket arról is megkérdezték, hogyan vélekednek arról, hogy a fontos döntéseket és az ország irányítását magukra az állampolgárokat kellene bízni. Az alábbi, 7. ábra a válaszadók véleményeinek megoszlását szemlélteti. Míg a gyűlés előtt csupán a válaszadók tizede gondolta úgy, hogy a fontos döntések meghozatalát az állampolgárok számára kell fenntartani, a gyűlés után már egyharmadot is meghaladó arányuk vélekedett így. Eközben a válaszadók feléről kevesebb, mint harmadára csökkent azok aránya, akik helytelenítették a közvetlen állampolgári irányítást. Habár a köztes álláspontot elfoglalók aránya mindvégig jelentős maradt – a válaszadók harmada –, azt láthatjuk, hogy a határozott véleménnyel rendelkezők a közösségi gyűlés végére hasonló arányban voltak jelen a két póluson. Ez pedig a közvetlen állampolgári irányítást pártolók számának megnövekedése és az azt ellenzők számának csökkenése eredményeképpen következett be.

7. ábra. *Milyen mértékben ért egyet a következő állítással? – „Az országot az állampolgárok jobban tudnák irányítani, rájuk kellene hagyni a fontos döntéseket.”* (fő, előtte: N = 18, utána: N = 19)

Forrás: a TK, a BCE és a DemNet közös kutatásának adatai alapján, saját szerkesztés

8. ábra. *Érzése szerint mennyire képes Ön arra, hogy aktív szerepet vállaljon egy politikai kérdésekkel foglalkozó csoportosulásban?* (fő, előtte: N = 18, utána: N = 19)

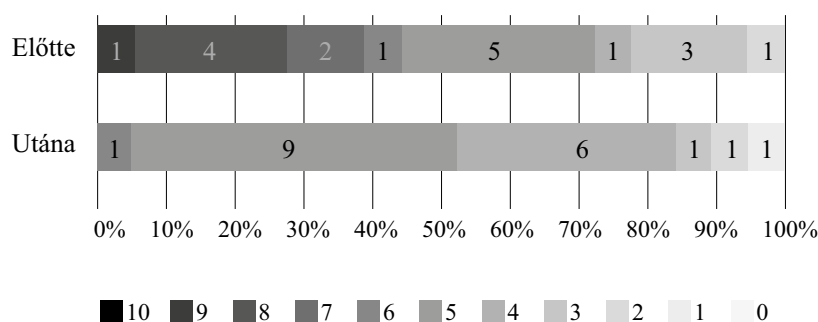
Forrás: a TK, a BCE és a DemNet közös kutatásának adatai alapján saját szerkesztés

A 8. ábra a résztvevők belső politikai hatékonyságérzetének – vagyis a politika alakításában történő részvételhez szükséges saját kompetenciáikkal kapcsolatos érzületek – felmérésére irányuló kérdésre adott válaszok megoszlását mutatja. A közösségi gyűlés előtt és után egyaránt a válaszadók 40%-ot valamivel meghaladó aránya vélte úgy, hogy képességei alapján inkább alkalmas egy politikai kérdésekkel foglalkozó csoportosulásban történő szerepvállalásra. Eközben ugyanakkor átalakultak az ezen csoporton belüli arányok: a gyűlés végére duplájára növekedett az alkalmasságukban leginkább magabiztosak aránya. Az egyik pólushoz sem tartozó, köztes álláspontot elfoglalók aránya a gyűlést

megelőzően a válaszadók kevesebb mint harmadát tette ki, míg a gyűlés végére 40% fölé emelkedett. Ennek megfelelően pedig csökkent az alkalmasságukkal szemben szkeptikusok aránya: míg a gyűlés előtt a válaszadók alig kevesebb mint egyharmadát tették ki, addig a gyűlés végén már csupán minden tizedik válaszadó tartozott ezen csoportba.

Végül a 9. ábra azt szemlélteti, hogy a résztvevők hogyan vélekedtek a közösségi gyűlés témájával, vagyis a klímaváltozással kapcsolatos tájékozottságukról. A kutatás során ezt egy 0-tól 10-ig terjedő skála segítségével jelölték, ahol a 0-s érték a tájékozottság teljes hiányát, a 10-es érték pedig az ismeretek maximális szintjét jelentette. Míg a válaszadók a gyűlést megelőzően átlagosan 5,6-os értékkel jellemezték saját tájékozottságuk szintjét, addig a szakértői előadások meghallgatása és a tanácskozási folyamat lezajlása után ez az érték már 7,9-et tett ki. Még szembetűnőbb az ismeretek ugrásszerű bővülése, amennyiben a középső 5-ös értéknél magasabb értéket jelölők arányát tekintjük: míg a gyűlés előtt a válaszadók valamivel több mint 40%-a tartozott ebbe a csoportba, a gyűlés végén már közel 90%-ra emelkedett arányuk. Ezen belül is figyelemreméltó a három legmagasabb értéket jelölők aránya, amely kevesebb mint egyharmadról 80% fölé növekedett. Elmondható tehát, hogy a résztvevők a gyűlés hatására a klímaváltozás témájával kapcsolatos ismereteik ugrásszerű bővüléséről számoltak be.

9. ábra. *Mennyire tartja magát tájékozottnak a klímaváltozás témájában?* (fő, előtte: N = 18, utána: N = 19)

Forrás: a TK, a BCE és a DemNet közös kutatásának adatai alapján, saját szerkesztés

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a kutatási eredmények rávilágítottak, hogy a közösségi gyűlés eredményeként a válaszadók szkeptikusabbak lettek azzal kapcsolatban, hogy a választások alkalmasak az állampolgárok véleményének érvényre juttatására, miközben nagyobb mértékben vélték úgy, hogy az ország irányításával járó fontos döntéseket magukra az állampolgárokra kellene bízni. Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a válaszadók általánoságban kritikusabbá váltak a képviseleti rendszerrel szemben, miközben felértékelődött körükben a közvetlen állampolgári részvétel jelentősége. Ezzel párhuzamosan a válaszadók belső politikai hatékonyságérzete is növekedett, vagyis összességében nagyobb mértékben érezték úgy, hogy alkalmasak a politikai kérdésekkel való aktív foglalkozásra. Végül pedig a közösségi gyűlés témájával kapcsolatos tájékozottságuk mértékét a gyűlés hatására jelentősen magasabbra értékelték. Mind a résztvevők belső politikai hatékonyságérzetének, mind a tájékozottságának változásai egy irányba mutatnak a tanulmány korábbi fejezetében hivatkozott nemzetközi szakirodalom által a deliberáció hatásaként megállapított jelenségekkel (Barabas, 2004; Hansen, 2004; Fishkin, 2009). Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a budapesti közösségi gyűlés esetében a kérdőívet kitöltő résztvevők egy meglehetősen kisméretű mintát alkotnak, a kitöltés önkéntessége miatt pedig az önszelekció is potenciálisan torzító hatásként jelenhetett meg, így a kapott eredményeket is az ennek megfelelő óvatossággal szükséges kezelni.

4.3. A budapesti közösségi gyűlés nemzetközi összehasonlításban

Ugyan a jelenleg már a világ szinte minden táján meghonosodott közösségi gyűlések megvalósult példáinak pontos számát – elsősorban a fogalom nem teljesen egységes alkalmazása miatt – nehéz meghatározni, hazai alkalmazásuk tekintetében mindenesetre számos eset szolgálhat az összehasonlítás kiindulópontjaként. Az alábbiakban a budapesti közösségi gyűlést három nyugati példával vetem össze. A nemzetközi összehasonlítás alapjaként szolgál mindenekelőtt a British Columbia Citizens' Assembly, amelyet néhány speciális, ugyanakkor kulcsfontosságú tényező emelt az összevetés megkerülhetetlen viszonyítási pontjává. A brit kolumbiai példa időben az első, és jelen sorok írásáig a legnagyobb tudományos érdeklődést kiváltott, legtöbbet kutatott közösségi gyűlés, amely máig a demokratikus innovációk szakirodalmának egyik kiindulópontját jelenti, így referenciapontként szolgál minden későbbi gyűlés számára. A másik két gyűlés kiválasztása során alapvető közös szempontnak tekintetem mindenekelőtt (1) az alapos dokumentáltságot, (2) a gyűlések friss megvalósulását, (3) a téma hasonlóságát, valamint (4) az aktív állami szerepvállalás jelenlétét. Vagyis általánosságban olyan gyűlések kerülhettek szóba, amelyek esetében a lebonyolítás körülményeit részleteiben megismerhetővé tevő jelentések, beszámolók állnak rendelkezésre; valamint megvalósításukhoz az állami szereplő anyagi, illetve technikai jellegű támogatás biztosítása útján, szervezőként vagy megrendelőként érdemben hozzájárult. Ezen tényezők szem előtt tartásával az Oxford Citizens' Assembly on Climate Change, valamint a Climate Assembly UK példáját vontam be az összehasonlításba. A fő jellemzők (területi szint, méret, időtartam) tekintetében az Oxford Citizens' Assembly on Climate Change rendkívül nagymértékű hasonlóságot mutat a budapesti gyűléssel, ezáltal számos tényező azonossága mellett vethető össze a két fórum. A Climate Assembly UK kiválasztását elsősorban az indokolta, hogy mindeddig az egyik legnagyobb figyelmet kiváltott klímaváltozással kapcsolatos közösségi gyűlésnek tekinthetjük, kiemelkedő népszerűsége okán pedig kétségkívül mintaként szolgál a hasonló témájú fórumok számára. A nemzetközi összehasonlítást a fő szempontok tekintetében az alábbi, 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat. *A vizsgált közösségi gyűlések összevetése a fő szempontok alapján*

Szempont		Budapesti közösségi gyűlés	British Columbia Citizens' Assembly	Oxford Citizens' Assembly on Climate Change	Climate Assembly UK
Szervezés	Létrejöttének éve	2020	2004	2019	2020
	Szervező(k) típusa	állami, civil	állami	állami, magánvállalat	állami, civil
	Területi szint	település	tartomány	település	ország
	Téma	klímaváltozás	választási rendszer	klímaváltozás	klímaváltozás
	Keretező kérdés	Klímavédelem van – mit tegyen Budapest?	–	Az Egyesült Királyság kötelezettséget vállalt a nettó zero kibocsátás 2050-ig történő elérésére. Oxford városának korábban kellene elérnie ezt a célt? (saját fordítás)	Hogyan érje el az Egyesült Királyság az üvegházhatású gázok nettó zero kibocsátásának célkitűzését 2050-ig? (saját fordítás)

Szempont		Budapesti közösségi gyűlés	British Columbia Citizens' Assembly	Oxford Citizens' Assembly on Climate Change	Climate Assembly UK
Kiválasztás	Résztvevők száma	39	161	41	108
	Reprezentativitás	Nem	✓	✓	✓
		Kor	✓	✓	✓
		Lakóhely	✓	×	✓
		Születési hely	×	✓	×
		Iskolai végzettség	✓	×	✓
		Foglalkozási csoport	×	×	×
		Etnikum	×	✓	✓
		Fogyatékoság	×	✓	×
		Vélemény	×	×	✓
	Résztvevők fizetése	10 000 forint naponta + egyéb költségek fedezése	≈ 35 000 forint (150 kanadai dollár) naponta + egyéb költségek fedezése	összesen ≈ 120 000 forint (300 angol font)	≈ 60 000 forint (150 angol font) hétvégeként + egyéb költségek fedezése
Lebonyolítás	Nettó időtartam ³ (nap)	4	30	4	12
	Bruttó időtartam ⁴ (nap)	16	324	23	114
	Össz költség	11 millió forint	≈ 1290 millió forint (5,5 millió kanadai dollár)	≈ 80 millió forint (200 000 angol font)	≈ 210 millió forint (520 000 angol font)
Eredmény	Döntési alternatívák meghatározása	nyílt kimenetelű	zárt kimenetelű	zárt kimenetelű	nyílt és zárt kimenetelű
	Döntéshozatal módja	titkos, támogatás mértékének kifejezése javaslatonként	titkos, egyszerű többségi szavazás	titkos, egyszerű többségi szavazás	titkos, preferenciális szavazás és támogatás mértékének kifejezése javaslatonként
	Végtermék	javaslatcsomag Budapest klímastratégiájának kidolgozásához	népszavazásra bocsátandó kérdés meghatározása	javaslatok az oxfordi önkormányzat klímaváltozással kapcsolatos döntéshozatalához	javaslatok a brit parlament és kormány klímaváltozással kapcsolatos döntéshozatalához

Forrás: Citizens' Assembly on Electoral Reform, 2004; James, 2008; Ipsos MORI, 2019; DemNet, 2020 és Climate Assembly UK, 2020 adatai alapján, saját szerkesztés

³ Nettó időtartamnak a közösségi gyűlések szűk értelemben vett tartalmi részét, vagyis a résztvevők közvetlen (akár online) interakciójával járó napokat tekintem.

⁴ Bruttó időtartamként a közösségi gyűlések a résztvevők közvetlen (akár online) interakciójával járó első és utolsó napja között eltelt napok számát tüntettem fel.

A táblázatról leolvasható, hogy mind a négy közösségi gyűlés aktív állami szerepvállalás mellett valósult meg. A budapesti gyűlés esetében ez abban nyilvánult meg, hogy a Fővárosi Önkormányzat anyagi támogatás folyósításával, illetve az adminisztratív feladatok jelentős részének ellátásával közreműködött a gyűlés megszervezésében, biztosította lebonyolításának helyszínét és technikai feltételeit (DemNet, 2020). Az oxfordi gyűlés során az állami szereplő, vagyis az oxfordi önkormányzat képviselő-testülete a szervezéssel és lebonyolítással járó egyes feladatok végrehajtásának megrendelése mellett betöltötte a főszervezői funkciókat (Ipsos MORI, 2019). A Climate Assembly UK esetében a brit parlament alsóházának hat bizottsága a gyűlés kezdeményezőjeként, szervezőjeként, valamint anyagi támogatójaként vállalt szerepet (Climate Assembly UK, 2020). Az állami szerepvállalás kiterjedtsége tekintetében a négy gyűlés közül a British Columbia Citizens' Assembly jelent kivételt. Esetében ugyanis Brit Kolumbia tartomány kormánya nemcsak szervezőként és támogatóként jelent meg, hanem kötelezettséget is vállalt a gyűlés a tartományi választási rendszer reformjával kapcsolatos javaslatának népszavazásra bocsátására, aminek eleget is tett (Warren–Pearse, 2008: 1.). Habár az állami szereplők képviselői rendszerint ígéretet tesznek a közösségi gyűlések javaslatainak döntéshozatalukba történő beépítésére, a kanadai tartományéhoz hasonlóan erős vállalás a vizsgált közösségi gyűlések egyike esetében sem jelent meg.

A közösségi gyűlések témája tekintetében fontos megjegyezni, hogy általában olyan közügyek kapcsán kerülnek megrendezésre, amelyek nagyban befolyásolhatják az állampolgárok mindennapi életét, és súlyukból fakadóan a rövidebb távú napi (párt)politikai megfontolások helyett hosszabb távú tervezést tesznek szükségessé. Általában ilyen közügynek mutatkozik a klímaváltozás kérdése,⁵ amelynek megtárgyalására eddig a legtöbb közösségi gyűlés jött létre, de ilyen témának mondható az egészségügyi ellátórendszer helyzete, a választási rendszer szabályozása vagy egyéb alkotmányos szinten rögzített társadalmi kérdés is.

Amint korábban említettem, a résztvevők kiválasztásának módja minden közösségi gyűlés egyik legfontosabb sarokpontja. Ekkor dől el ugyanis, hogy mennyire sikeres a társadalom valódi sokszínűségének leképezése, és a tanácskozási szakaszban a lehető legtöbb nézőpont becsatornázása. Amellett, hogy ebből a szempontból a résztvevők minél magasabb száma kedvező, az is fontos, hogy a kiválasztás eredményeképpen milyen kritériumok szerint tükrözi a résztvevő csoport a teljes populáció jellemzőit. A vizsgált közösségi gyűlések mindegyike esetében a reprezentativitás

⁵ Fontos megemlíteni, hogy a zöld demokrácia-egyezménynek is nevezett – többek között az Európai Unió és tagállamai, így hazánk által is ratifikált – Aarhusi Egyezmény, amely a környezettel kapcsolatos közügyek vonatkozásában lefekteti a társadalmi részvétel alapelveit és lehetőségeit, tökéletesen alkalmazható a klímaváltozással kapcsolatos közösségi gyűlések esetében. Magyarországon az egyezményt *a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságban a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról* szóló, Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény kihirdetéséről szóló 2001. évi LXXXI. törvény hirdette ki, amelynek három pilléréből a környezeti ügyeket érintő döntéshozatali eljárásokban való részvétel jogáról rendelkező második pillér (6–8. cikk) rögzíti a nyilvánosság részvétele érdekében biztosítandó keretfeltételeket. Az ezen témakör kapcsán létrejövő közösségi gyűlések – így a budapesti közösségi gyűlés is – összhangban állnak a törvény 2. cikk 4. és 5. pontja által tartalmazott fogalom meghatározásokkal. A 4. pont alapján ugyanis „a »nyilvánosság« jelentése egy vagy több természetes vagy jogi személy, továbbá a nemzeti joggal vagy gyakorlattal összhangban azok szövetségei, szervezetei és csoportjai”, míg az 5. pont megfogalmazása szerint „az »érintett nyilvánosság« jelenti a nyilvánosság azon részét, amelyet a környezeti döntéshozatal befolyásol, vagy valószínűleg befolyásol, vagy ahhoz érdeke fűződik; jelen meghatározásban a környezet védelmét elősegítő és a nemzeti jogban foglalt követelményeknek megfelelő, nem kormányzati szervezeteket érdekelt szervezeteknek kell tekinteni.”

kritériumaként szolgált a nem, a kor, illetve a születési vagy lakóhely. Ezeken túl azonban számos más szempont is megjelenik a tárgyalt téma, a helyi sajátosságok, valamint a szervezők számára rendelkezésre álló anyagi és technikai forrásokból fakadó lehetőségeknek megfelelően. A budapesti közösségi gyűlésen résztvevő csoport négy szempont alapján tükrözte a főváros népességének megoszlását, amely a vizsgált gyűlések közül a legkevesebbnek bizonyult. A reprezentativitás a legtöbb – szám szerint hat – kritérium szerint a British Columbia Citizens' Assembly és a Climate Assembly UK esetében érvényesült.

Mind a közösségi gyűlésen résztvevő csoport reprezentativitásának, mind a résztvevők véletlenszerű kiválasztásának követelménye szempontjából fontos, hogy a kiválasztási folyamat minimalizálja az önszelekció hatását. Ugyanis, mivel senki sem kötelezhető a közösségi gyűléseken történő részvételre, fennáll annak kockázata, hogy például az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők és a szegényebb társadalmi csoportok tagjai – akik kevésbé engedhetik meg maguknak, hogy bevételeik egy részét a gyűléseken történő részvétel miatt mellőzzék – alulreprezentáltak válnak a résztvevők körében. Éppen ezért a szervezők mind a négy vizsgált közösségi gyűlés során nagyságrendileg egy átlagos napi munkabérnek megfelelő összeget fizettek a résztvevőknek, illetve a gyűlések többsége esetében a részvétellel járó egyéb költségeket – például az utazással, szállással és étkezéssel járó kiadásokat – is fedezték. Amint korábban említettem, a résztvevők fizetése egyúttal a gyűlések megkezdését követően bent maradásuk ösztönzését és a kilépő résztvevők számának minimalizálását is szolgálja.

A vizsgált közösségi gyűlések mérete meglehetősen változatos képet mutat: a budapesti gyűlés és az ahhoz hasonlóan városi szinten megrendezett oxfordi példa a kis létszámú gyűlések sorába tartozik, az országos Climate Assembly UK közepes, míg a brit kolumbiai tartományi gyűlés kifejezetten nagyméretűnek tekinthető. Hasonló kép rajzolódik ki a gyűlések által felölelt időtartam tekintetében. A két városi gyűlés a rövid, a tartományi a közepesen hosszú, míg az országos szinten megrendezett gyűlés a hosszú fórumok kategóriájába sorolható. A gyűlések kezdete és vége között eltelt időtartam még nagyobb különbségeket mutat. Míg a budapesti gyűlés alig több mint két hét alatt zajlott le, addig a brit kolumbiai gyűlés lebonyolítása közel 11 hónapot vett igénybe. Habár a közösségi gyűlések megszervezésének, lebonyolításának és utólagos kommunikációjának összköltsége számos tényező – mint például a bevont szakértők száma, a technikai feltételek megteremtésének ára vagy az eredmények kommunikációjának kiterjedtsége – által befolyásolt, mégis azt láthatjuk, hogy a résztvevők létszámából és a lefolytatás időtartamából már messzemenő következtetéseket vonhatunk le a szükséges pénzügyi forrásokra vonatkozóan. Ennek megfelelően a British Columbia Citizens' Assembly megvalósításának közel 1,3 milliárd forintra tehető összköltsége nagyságrendileg meghaladta a másik három vizsgált példát. A legkisebb költséggel a két városi gyűlés megvalósítása járt. Ugyanakkor egyértelműen a budapesti gyűlés tekinthető a legolcsóbbnak, amelynek 10 millió forintot alig meghaladó összköltsége az árszínvonal-különbségek figyelembevétele mellett is rendkívül alacsonynak tekinthető.

A vizsgált közösségi gyűlések végső döntéseik meghatározásában is eltérő módszereket alkalmaztak. A döntési alternatívák megállapítása egyedül a budapesti gyűlés esetében volt tisztán nyílt kimenetelű, vagyis tanácskozásuk során maguk a résztvevők alakították ki a végül szavazásra bocsátott javaslatokat. A brit kolumbiai és az oxfordi gyűlésen a szervezők előre meghatározták azokat a döntési alternatívákat, amelyekről a résztvevők a döntéshozatali szakaszban szavazhattak.

A Climate Assembly UK esetében pedig a két módszer vegyesen volt jelen: bizonyos döntési opciók előzetesen rögzítésre kerültek, míg másokat a résztvevők alakíthattak ki. A vizsgált példák visszaigazolni látszanak azt, a tanulmány korábbi pontján megfogalmazott állítást, amely szerint az előre meghatározott döntési alternatívák esetén a közösségi gyűlések végső javaslatai könnyebben becsatornázódnak a döntéshozatal folyamatába. Ez általában akkor a legegyszerűbb, amikor a döntéshozók egy felmerült konkrét kérdés eldöntését bízzák a gyűlésre. Az állítás logikáját megfordítva azt mondhatjuk, hogy amennyiben a választott képviselők valóban egy konkrét kérdés eldöntésének szerepét szánják a közösségi gyűlésnek, akkor nagy valószínűséggel kevés számú és világos döntési alternatíva kerül a résztvevők elé. A vizsgált példák közül ez a brit kolumbiai gyűlést jellemezte leginkább, amely döntően egy kérdés köré összpontosult, mégpedig, hogy a kanadai tartományban milyen alternatív választási rendszer bevezetéséről tartsanak népszavazást (Citizens' Assembly on Electoral Reform, 2004: 9.). A másik három vizsgált gyűlés mindegyike során nagyságrendileg több és általánosabban megfogalmazott kérdéstről szavaztak a résztvevők. Példát jelent erre az oxfordi gyűlés során a résztvevőknek a következőképpen feltett kérdés: „Kinek kellene viselnie a legnagyobb felelősséget a hulladékok kezelése tekintetében?” (Ipsos MORI, 2019: 11., saját fordítás). A résztvevők ezt követően három alternatíva (a termékek előállítói, a fogyasztók, a helyi önkormányzatok) közül választhattak. Ebben és az ehhez hasonló esetekben tehát kevésbé konkrét kérdések eldöntéséről és sokkal inkább iránykijelölő funkcióról beszélhetünk. Ez utóbbi érvényesülésének a választott képviselőkön történő számonkérése azonban sokkal nagyobb kihívást jelent.

A döntési alternatívák tekintetében szintén fontos tényező, hogy a közösségi gyűlések résztvevői elé kerülő kérdések a kormányzati tevékenység közvetlen eredményeire vagy a közpolitikák alkalmazásának társadalmi hatásaira vonatkoznak-e. Közpolitikai terminológiával az előbbieket az *output*-ra irányuló, míg az utóbbiakat az *outcome*-ra vonatkozó kérdéseknek nevezhetjük (Gajduscheck – Hajnal, 2010: 23–24.). Az *output*-ra irányuló döntési alternatívára példát jelent a budapesti közösségi gyűlés során a résztvevők által a következőképpen megfogalmazott javaslat: „A lakóházak energetikai korszerűsítésére jöjjön létre egy pénzügyi alap, amely legalább 30%-os vissza nem térítendő támogatást, valamint 0%-os hitelt biztosít...” (DemNet, 2020: 23.). Az *outcome*-ra vonatkozó döntési opciókra az oxfordi gyűlés alábbi kérdése jelent példát: „Az Egyesült Királyság kötelezettséget vállalt a nettó zero kibocsátás 2050-ig történő elérésére. Oxford városának proaktívabbnak kellene-e lennie, és a nettó zero kibocsátás 2050 előtti elérésére kellene törekednie?” (Ipsos MORI, 2019: 43., saját fordítás). Ez a különbségtétel azért fontos, mert a közösségi gyűlések az állami szereplő(k) tevékenységét közvetlenül érintő kérdésekben megfogalmazott javaslatainak érvényesülése nagyobb valószínűséggel kérhető számon a későbbiekben, míg a társadalmi célokra vonatkozó javaslatok következményei nehezebben vagy egyáltalán nem ellenőrizhetők, és kevésbé kötik a döntéshozókat bizonyos konkrét intézkedések meghozatalára. Összességében azt mondhatjuk, hogy a kizárólag az *output*-ra irányuló javaslatot megfogalmazó British Columbia Citizens' Assembly kivételével mindhárom vizsgált közösségi gyűlés vegyesen eredményezett az *output*-ra és az *outcome*-ra vonatkozó javaslatokat.

A döntési alternatívák közötti választás a vizsgált közösségi gyűlések mindegyike esetében a résztvevők titkos szavazásával történt. A szavazás módszere tekintetében ugyanakkor az egyes gyűlések különböző megoldásokat alkalmaztak. A budapesti gyűlés esetében a résztvevők minden

egyes javaslatot érintően kifejezhatték egyetértésük mértékét. A brit kolumbiai és az oxfordi gyűlésen egyszerű többségi szavazással választották ki a végső javaslatokat, míg a Climate Assembly UK vegyesen alkalmazta a preferenciális szavazás módszerét és a javaslatok egyenként történő értékelését. Ugyan mindegyik módszer egyaránt alkalmas a közösségi gyűlések végső javaslatainak kiválasztására, amint korábban említettem, az egyes módszerek különböző előnyökkel és hátrányokkal járnak. Ennek megfelelően a többségi szavazás szinte biztosan világos eredményt hoz, azonban nem képes biztosítani az egyes javaslatok differenciáltabb értékelését. A preferenciális szavazás érzékletesen mutatja meg az egyes alternatívák egymáshoz viszonyított népszerűségét, viszont abszolút értelemben vett támogatottságuk felmérésére nem ad lehetőséget. A javaslatok egyesével történő differenciált értékelése feltárja ugyan külön-külön mért támogatottságuk mértékét, de nem ösztönzi arra a résztvevőket, hogy az egyes alternatívákat egymással összevetve fontolják meg.

Végül érdemes szót ejteni a vizsgált közösségi gyűlések javaslatainak a döntéshozatali folyamatba történő beépüléséről. Ebben a tekintetben mindeddig egyedül a British Columbia Citizens' Assembly járt sikerrel: a gyűlés által elfogadott javaslatot 2005 májusában tartományi népszavazásra bocsátották (Warren – Pearse, 2008: 6.). Közpolitikai döntés közvetlen meghozatalára tehát ebben az esetben sem került sor, helyette azonban hangsúlyos napirend-kijelölő funkcióról beszélhetünk egy igen jelentős kérdést, a választási rendszert érintően (James, 2008: 106.). Fontos megjegyezni, hogy Brit Kolumbia tartomány kormánya ezzel a feladattal előzetesen megbízta a közösségi gyűlést, és egyúttal elkötelezte magát a gyűlés javaslatának népszavazásra bocsátása mellett (Warren – Pearse, 2008: 1.). Hasonlóan erős döntéshozói felhatalmazásról a többi gyűlés esetében nem beszélhetünk. Ez kétségtől alapvetően meghatározta a gyűlések javaslatainak érvényesülési lehetőségét. Jelen sorok írásakor ugyanakkor mindhárom, a klímaváltozás témájában megtartott közösségi gyűlés eredményei frissnek számítanak, így akár a következő hónapokban vagy években is lehetőség nyílt volna javaslataik döntéshozatalba történő beépülésére.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a budapesti közösségi gyűlés – a hazai alkalmazás általános nehézségei ellenére – a legtöbb szempont tekintetében szorosan illeszkedik a nyugati gyakorlat által kialakított mintázatokhoz, és alapvetően megfelel az azokból következő elméleti és módszertani követelményeknek. A nyugati példák körében ugyanakkor elsősorban a kis méretű, rövid lebonyolítási idejű, alacsony költségvetésű és viszonylag gyenge döntéshozói felhatalmazással rendelkező gyűlésekkel mutat nagyobb hasonlóságot.

5. A közösségi gyűlés mint demokratikus innováció

Amint a tanulmány első fejezetében láthattuk, a közösségi gyűlések a demokratikus innovációk és azon belül a deliberatív fórumok családjába tartoznak. A gyakorlati megvalósításaik vizsgálatát követően jelen fejezetben visszatérve a nagy elemzési kerethez, a közösségi gyűlés innovációs eszközének értékelésére teszünk kísérletet. Az alábbiakban a demokratikus innovációk a szakirodalomban leggyakrabban alkalmazott értékelési szempontjaira támaszkodom, amelyeket a témakör világhírű brit kutatója, Graham Smith vázolt fel részletesen (Smith, 2009: 79–109.). Ezek az alábbi hat kritériumcsoportot fedik le: (1) inkluzivitás, (2) valódi részvétel, (3) tanácskozás, (4) átláthatóság, (5) hatékonyság és (6) áthelyezhetőség.

Az inkluzivitás kritériuma két alapvető szempontot vizsgál: a jelenlétet és az érdemi részvételt. A jelenlét szempontja arra koncentrál, hogy milyen módon kerülnek kiválasztásra a demokratikus innováció folyamatába bevont állampolgárok. A közösségi gyűlés ugyan nem képes a teljes népességhez viszonyítva nagyszámú állampolgár közvetlen bevonására, azonban nagyon hatékony a társadalom sokszínűségének leképezésében, amelyet a véletlenszerűen kiválasztott tagokból álló reprezentatív csoporton keresztül biztosít. Amint a vizsgált példákön láhattuk, minél több szempontból tükrözi a résztvevő csoport a teljes sokaságban meglévő arányokat, a nézőpontok annál szélesebb spektrumát képes megjeleníteni. Az érdemi részvétel szempontja arra fókuszál, hogy a bevont állampolgároknak mennyire van lehetősége aktívan hozzájárulni a demokratikus innováció folyamatához. A közösségi gyűlés tekintetében elmondható, hogy a résztvevők megközelítőleg azonos lehetőséggel rendelkeznek a szubsztantív részvétel és a folyamat formálása vonatkozásában, közösen alakítják ki álláspontjaikat, valamint a végső javaslatokat is egyenlő mértékben határozzák meg (Smith, 2012: 94.).

A valódi részvétel biztosítása, vagyis a politikai döntéshozatal érdemi befolyásolása kiemelt fontosságú, hiszen ez jelenti a fő különbséget a demokratikus innovációk és a társadalmi konzultáció hagyományos eszközei között. Amint láhattuk, a legtöbb közösségi gyűlés – habár célként tűzte ki végső javaslatainak érvényre juttatását – az adott keretei között ennek megvalósítására volt képes. Hendriks (2005: 91.) úgy véli, hogy ennek fő oka abban keresendő, hogy a közösségi gyűlések javaslatai a döntéshozók információinak nem egyedüli forrásai: valójában ezek a politikai befolyás gyakorlásának olyan hagyományosabb szereplőivel versengenek, mint a pártok, a szakértői testületek vagy a különböző érdekcsoportok. Ráadásul, amennyiben a döntéshozók nem vállalnak előzetesen – akár jogszabályban is rögzített – kötelezettséget a közösségi gyűlések javaslatainak döntéshozatalba történő átültetésére, úgy szabadon kiválogathatják azokat a javaslatokat, amelyek saját rövid távú érdekeiket szolgálják, és figyelmen kívül hagyhatják azokat, amelyek ellentétesek céljaikkal (Beetham, 2012: 60.). Ezáltal pedig fennáll annak veszélye, hogy a közösségi gyűlések a választott képviselők és politikusok érdekeinek fogságába esnek, amely következtében kétségessé válhat végső funkcióik – vagyis a képviseleti rendszer feljavításának és kiegészítésének – ellátása is.

A tanácskozás kritériuma magában foglalja egyrészt a résztvevők a tárgyalt témákat érintő magas informáltságát, másrészt megköveteli, hogy az érintett állampolgárok az egyes kérdéseket ne csak egyedül fontolják meg, hanem más, a sajátjuktól érdemben eltérő háttérrel rendelkező társaik álláspontja ismeretében mérlegeljék. Ezen szempontok érvényesülése a közösségi gyűlés esetén biztosított, mi több, a résztvevők informálása, illetve egymás között folytatott tanácskozása rendszerint a gyűlések központi elemeit jelenti.

Az átláthatóság ismérve két fő irányból vizsgálható: megközelíthető egyfelől a belső, másfelől a külső átláthatóság, másnéven nyilvánosság szempontja felől. A belső átláthatóság arra fókuszál, hogy a bevont állampolgárok mennyire részesülnek teljeskörű tájékoztatásban a demokratikus innováció megvalósulásának pontos körülményei vonatkozásában. A közösségi gyűlés estében a résztvevők tájékoztatása biztosított a lebonyolítás pontos menetét illetően, azonban ebben a tekintetben is gyenge pontot jelent, hogy jellemzően a folyamat megkezdése előtt, sőt gyakran a lezárulta idején sem tisztázott a végső javaslatok szerepe. A külső átláthatóság szempontja azt vizsgálja, hogy a széles politikai közösség, illetve az adott társadalom egésze mennyire jut információhoz a demokratikus innováció működéséről és jelentőségéről. A közösségi gyűlések esetében

megkülönböztethetünk a nyilvánosság irányába történő passzív és aktív kommunikációt (Smith, 2009: 26.). A szervezők passzív kommunikációja rendszerint kielégítően megvalósul: jellemzően hivatalos honlapon teszik közzé a közösségi gyűlésről készült részletes, ugyanakkor mindenki számára érthető jelentésüket. Az aktív kommunikáció azonban nagyobb kihívást jelent, és gyakran teljesen elmarad. Ez ugyanis azt igényelné, hogy hirdetésekben és a média különböző platformjain keresztül a széles nyilvánosság is tájékoztatást kapjon a közösségi gyűlések céljairól, lebonyolításának részleteiről és hatásáról. Kétségtelen, hogy az aktív kommunikáció számottevő anyagi terhet jelentene a mindenkori szervezők számára, azonban fontos felismerni, hogy annak felhasználása nélkül nem lehet elnyerni a társadalom bizalmát, így a közösségi gyűlések javaslatainak érvényesülési esélyei is alacsonyabbak maradnak.

A hatékonyság szempontja azt vizsgálja, hogy a demokratikus innováció milyen költségek vállalását igényli a résztvevő állampolgároktól, illetve a haszon fényében megtérül-e befektetésük. A közösségi gyűlés a résztvevők számottevő idejét és aktív jelentlétét, döntési alternatívák közötti folyamatos mérlegelését igényli. Ennek fejében demokratikus kompetenciáik fejlődését élhetik meg, miközben tájékozottságuk növekszik az adott téma kapcsán, valamint a szervezők jellemzően anyagi ösztönzőket is biztosítanak. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a közösségi gyűlések résztvevői – az őket terhelő viszonylag magas költségek ellenére – kifejezetten motiváltak és lelkesnek bizonyulnak a betöltött szerepüket illetően, és gyakran kiváltságosnak tekintik magukat a kiválasztott csoportba való bekerülésük miatt (Smith, 2009: 106–107.).

Az áthelyezhetőség kritériuma arra fókuszál, hogy a demokratikus innováció mennyire alkalmazható különböző politikai körülmények – vagyis eltérő kormányzati és területi szintek, illetve politikai rendszerek – között. Amint láthattuk, a közösségi gyűlés a képviseleti demokráciák mindegyik közigazgatási-területi szintjén, valamint számos, egymástól jelentősen különböző politikai rendszerben alkalmazhatónak bizonyult. Természetesen a politikai akarat, illetve a feltétlenül szükséges személyi kapacitás, a megfelelő anyagi források és technikai feltételek megléte nélkül a demokratikus innovációk nem jöhetnek létre. Ugyanakkor, amennyiben ezen körülmények biztosítottak, a közösségi gyűlések elméletileg tértől és időtől függetlenül, szabadon átültethetők bármelyik képviseleti demokrácia intézményrendszerébe. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a közösségi gyűlés a legváltozatosabb, legkomplexebb és legmegosztóbb közpolitikai kérdések megvitatására is alkalmasnak bizonyult, így ebben a tekintetben is szabad áthelyezhetőségről beszélhetünk (Smith, 2009: 109.).

Végül a fent tárgyalt kritériumokon túl érdemes röviden kitérni a legitimitás szempontjára is. A deliberatív fórumok esetében általában – és így a közösségi gyűlések tekintetében is – döntően procedurális legitimitásról beszélhetünk. A legitimitás forrását tehát mindenekelőtt azok az eljárások és folyamatok jelentik, amelyek lefolytatása következtében a politikai döntéshozatal szempontjából releváns és mérvadó eredményekhez jutunk. Ezen tényezők között említendő a résztvevő csoport kiválasztásának módja és reprezentativitása, az ismeretszerzési és konzultációs fázis során a résztvevők számára biztosított írásos anyagok, illetve a szakértők által közvetített ismeretek kiegyensúlyozottsága és pártatlansága, valamint a deliberáció minősége és a facilitátorok elfogultságtól mentes moderálása (Mansbridge, 2018: 120.). Ugyanakkor a társadalom egészének tájékoztatása és a közösségi gyűlés széles körben ismertté tétele szintén kiemelten fontos a legitimitás szempontjából. Ezen a téren azonban még sok nehézséggel néznek szembe a gyűlések szervezői. A legitimitás magasabb szintje végső soron hozzájárulna ahhoz, hogy a közösségi gyűléseken született döntések

érvényre jussanak a politikai döntéshozatal során, ami ismét kedvező hatást fejtene ki a legitimáció vonatkozásában. A közösségi gyűlés fő kritériumok szerinti értékelését az alábbi, 3. táblázat foglalja össze.

3. táblázat. *A közösségi gyűlés értékelése a demokratikus innovációk fő értékelési kritériumai fényében*

Kritérium		Értékelés
Inkluzivitás	Jelenlét	+
	Érdemi részvétel	+
Valódi részvétel		–
Tanácskozás	Informáltság	+
	Deliberáció	+
Átláthatóság	Belső átláthatóság	(+)
	Külső átláthatóság	(–)
Hatékonyság		+
Áthelyezhetőség		+
Legitimitás		(+)

Forrás: saját szerkesztés

6. Összegzés, következtetések

Jelen tanulmányban a közösségi gyűlések fogalmi meghatározását követően számba vettem a gyakorlati példák alapján megállapítható közös jellemzőket, majd egy, a közösségi gyűlések vizsgálatára szolgáló tipológia lehetséges szempontjainak meghatározására törekedtem. Ezt követően a budapesti közösségi gyűlés magyarországi kontextusát jártam körbe, és nemzetközi összehasonlításnak vettem alá három nyugati példa felhasználása segítségével. Végül a szakirodalomban a demokratikus innovációk értékelésére leggyakrabban használt szempontok alapulvételével tettem kísérletet a közösségi gyűlés innovációs eszközének átfogó jellemzésére.

A tanulmány végén érdemes felidézni és röviden értékelni a bevezető részben meghatározott kutatási kérdéseket.

Az első kutatási kérdésnek megfelelően azt vizsgáltam, hogyan határozható meg a közösségi gyűlések fogalma, illetve hogyan viszonyul a demokratikus innovációk tágabb halmazához. Amint láthattuk, a közösségi gyűlés a demokratikus innovációk fogalmán belül a deliberatív fórumok családjába tartozik. Ebből fakadóan koncepciójának alapjául az az elképzelés szolgál, amely szerint a társadalom sokszínűségét leképező, jól informált, egymás álláspontját ismerő állampolgárok jobb döntéseket képesek hozni, mint a hagyományos képviseleti rendszer politikusai.

A második kutatási kérdés arra kereste a választ, hogyan értékelhető Magyarország egyik első közösségi gyűlése, a budapesti közösségi gyűlés a nyugati minták fényében. A vizsgálódás eredményeként megállapítható, hogy a budapesti példa a legtöbb tekintetben illeszkedik a nyugati gyakorlat által kialakított mintázatokhoz, valamint a legtöbb hasonlóságot a kis méretű, rövid lebonyolítási

idejű, alacsony költségvetésű és viszonylag gyenge döntéshozói felhatalmazással bíró közösségi gyűlések irányában mutatja. Ennek megfelelően a legjelentősebb problémái is a nyugatiakéhoz hasonló eredetűek: egyrészt abból fakadnak, hogy az aktív külső kommunikáció jóformán elmaradt, így a társadalom túlnyomó többsége nem értesülhetett a gyűlés megvalósulásáról, és a demokratikus működésre gyakorolt jótékony hatásai csak szűk körben érvényesülhettek, másrészt a végső javaslatainak az önkormányzati döntéshozatalba történő beépülése nem volt biztosított.

A harmadik kutatási kérdés alapján azt vizsgáltam, hogy a közösségi gyűlés innovációs eszköze hogyan jellemezhető a gyakorlati tapasztalatok és a demokratikus innovációk értékelési szempontjai tükrében. Összességében arra a következtetésre juthatunk, hogy a közösségi gyűlés a legtöbb kritériumnak megfelel, azonban a két legjelentősebb gyenge pontja a valódi részvétel, illetve a külső átláthatóság szempontja tekintetében jelentkezik.

Jelen tanulmány zárásaként fontos röviden említést tenni arról, hogy a közösségi gyűlések milyen módon fejleszthetők tovább, illetve hogyan lehetne kiküszöbölni gyengeségeiket. Meglátásom szerint a legtöbb nehézség megoldásának kulcsa az innovációs eszköz intézményesítésében rejlik. Az eddig fennálló körülmények között ugyanis a közösségi gyűlések létrehozásáról, illetve szerepéről a választott képviselők döntöttek, akik gyakran saját, rövid távú érdekeik szolgálatába kívánták állítani azokat, így kétségesse téve a gyűlések végső céljának – vagyis a képviseleti rendszer minőségi feljavításának – elérését. Ezen probléma megoldásához annak elérése szükséges, hogy legalább törvényi szinten rögzítésre kerüljön: milyen esetekben kell kötelezően közösségi gyűléseket létrehozni, és azok javaslatai pontosan milyen módon épülnek be a politikai döntéshozatalba. A közösségi gyűlések intézményesítése tekintetében úttörő kísérletet jelent a belgiumi német nyelvi közösség parlamentje által 2019-ben elfogadott törvénnyel létrehozott „kelet-belgiumi modell” (Ostbelgien Model, lásd Niessen – Reuchamps, 2020; OECD, 2020: 57–59.). Ennek keretében először jött létre a deliberatív fórumok és közösségi gyűlések olyan láncolata, amely megszakítás nélkül ülésezik, és a parlamenti döntéshozatali folyamattal formálisan is összekapcsolt: vagyis a választásra építő hagyományos képviseleti intézmények kiegészítéseként elsőként intézményesültek a sorsoláson alapuló testületek. Ezen az úton haladva a közösségi gyűlések képesek lehetnek a képviseleti demokráciák válságjeleinek enyhítésére. Habár elengedhetetlen a világos szabályozás és intézményesítés, fontos kiemelni, hogy a közösségi gyűlések sosem válthatják fel teljesen a képviseleti rendszert. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a gyűlések résztvevői – a választott képviselőkkel szemben – még elméletileg sem számoltathatók el (Setälä, 2017: 851.), ami szükségképpen korlátot szab kizárólagos alkalmazásuknak.

Amint a koronavírus-világjárvány az élet minden területén kifejtette hatását, úgy a közösségi gyűléseket illetően is jelentős következményekkel járt: az állampolgárok személyes érintkezésének szükséges korlátozása átmenetileg a deliberatív fórumok visszaszorulását eredményezte. Bár léteznek kísérletek a tanácskozási folyamat digitális térbe történő áthelyezésére vonatkozóan, egyelőre nem áll rendelkezésre kellő mennyiségű adat az esetleges torzító hatások mértékének megállapítására. Mindenesetre a közösségi gyűlések jövőbeli alkalmazása és fejlődése – akár hazánkban, akár a világ bármely pontján – fontos további információt szolgáltat a demokratikus innováció ezen eszközének szisztematikus kutatásához.

Irodalomjegyzék

- Andersen, Vibeke Normann – Hansen, Kasper M. (2007): How deliberation makes better citizens: The Danish Deliberative Poll on the Euro. *European Journal of Political Research*, Vol. 46., No. 4., 531–556. pp. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2007.00699.x>
- Arisztotelész (1969): *Politika*. Budapest, Gondolat.
- Barabas, Jason (2004): How Deliberation Affects Policy Opinions. *American Political Science Review*, Vol. 98., No. 4., 687–701. pp. <https://doi.org/10.1017/s0003055404041425>
- Beetham, David (2012): Evaluating new vs. old forms of citizen engagement and participation. In: Brigitte Geissel – Kenneth Newton (eds.): *Evaluating Democratic Innovations: Curing the Democratic Malaise?* New York, Routledge. 56–68. pp.
- Bouricius, Terry – Schechter, David (2013): An Idealized Design for the Legislative Branch of Government. *Systems Thinking World Journal*, Vol. 2., No. 1., 1–11. pp.
- Budge, Ian (2012): Implementing popular preferences: is direct democracy the answer? In: Brigitte Geissel – Kenneth Newton (eds.): *Evaluating Democratic Innovations: Curing the Democratic Malaise?* New York, Routledge. 23–38. pp.
- Chambers, Simone (2018): The Philosophical Origins of Deliberative Ideals. In: André Bächtiger – John S. Dryzek – Jane Mansbridge – Mark E. Warren (eds.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press. 54–69. pp.
- Citizens' Assembly on Electoral Reform (2004): *Making every vote count: the case for electoral reform in British Columbia*. https://citizensassembly.arts.ubc.ca/resources/final_report.pdf (Letöltés ideje: 2021. február 15.)
- Climate Assembly UK (2020): *The path to net zero: Climate Assembly UK Full report*. <https://www.climateassembly.uk/report/read/final-report.pdf> (Letöltés ideje: 2021. február 11.)
- Cohen, Joshua (2009): Reflections on Deliberative Democracy. In: Thomas Christiano – John Christman (eds.): *Contemporary Debates in Political Philosophy*. Oxford, Wiley–Blackwell. 247–263. pp.
- Courant, Dimitri (2018): *The Curious Institutionalisation of Deliberative Democracy: The Irish Citizens' Assemblies and the Future of Democratic Innovation*. Hamburg, Paper for the ECPR General Conference.
- Courant, Dimitri (2021): Citizens' Assemblies for Referendums and Constitutional Reforms: Is There an "Irish Model" for Deliberative Democracy? *Frontiers in Political Science*, Vol. 2., 1–20. pp. <https://doi.org/10.3389/fpos.2020.591983>
- Csizmadia Ervin (2014): *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés*. Budapest, Gondolat.
- Dahl, Robert A. (1989): *Democracy and Its Critics*. New Haven, Yale University Press.
- DemNet (2020): *Budapesti közösségi gyűlés: klímavészhelyzet van – mit tegyen Budapest?* <https://demnet.hu/wp-content/uploads/2020/11/kozossegi-gyules-budapest-2020-demnet-report.pdf> (Letöltés ideje: 2021. február 11.)
- Dryzek, John S. – Bächtiger, André – Milewicz, Karolina (2011): Toward a Deliberative Global Citizens' Assembly. *Global Policy*, Vol. 2., No. 1., 33–42. pp. <https://doi.org/10.1111/j.1758-5899.2010.00052.x>

- Dryzek, John S. – Nicol, Dianne – Niemeyer, Simon et al. (2020): Global citizen deliberation on genome editing. *Science*, Vol. 369., No. 6510., 1435–1437. pp. <https://doi.org/10.1126/science.abb5931>
- Elstub, Stephen – Escobar, Oliver (2017a): *A typology of democratic innovations*. Glasgow, Paper for the Political Studies Association's Annual Conference.
- Elstub, Stephen – Escobar, Oliver (2017b): *Forms of mini-publics: An introduction to deliberative innovations in democratic practice*. New Democracy Foundation, Research and Development Note.
- Extinction Rebellion (2019): *The Extinction Rebellion Guide To Citizens' Assemblies*. <https://www.alcuoredellapolitica.net/sites/default/files/2020-05/The-Extinction-Rebellion-Guide-to-Citizens-Assemblies-Version-1.1-25-June-2019.pdf> (Letöltés ideje: 2021. január 24.)
- Ferejohn, John (2008): Conclusion: the Citizens' Assembly model. In: Mark E. Warren – Hilary Pearce (eds.): *Designing Deliberative Democracy: The British Columbia Citizens' Assembly*. Cambridge, Cambridge University Press. 192–231. pp.
- Fishkin, James S. (2009): *When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation*. New York, Oxford University Press.
- Fishkin, James S. (2018): Deliberative Polling. In: André Bächtiger – John S. Dryzek – Jane Mansbridge – Mark E. Warren (eds.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press. 314–328. pp.
- Fung, Archon – Warren, Mark – Gabriel, Oscar W. (2011): The British Columbia Citizens' Assembly on Electoral Reform (BCCA). In: Bertelsmann Stiftung (ed.): *Vitalizing Democracy Through Participation*. Gütersloh, Verlag Bertelsmann Stiftung. 53–68. pp.
- Gajduschek György – Hajnal György (2010): *Közpolitika: A gyakorlat elmélete és az elmélet gyakorlata*. Budapest, HVG–ORAC.
- Gastil, John – Wright, Erik Olin (2019): Legislature by Lot: Envisioning Sortition Within a Bicameral System. In: John Gastil – Erik Olin Wright (eds.): *Legislature by Lot: Transformative Designs for Deliberative Governance*. London, Verso. 3–38. pp.
- Gerwin, Marcin (2018): *Citizens' Assemblies: Guide to democracy that works*. Krakko, Open Plan Foundation. https://citizensassemblies.org/wp-content/uploads/2018/10/Citizens-Assemblies_EN_web.pdf (Letöltés ideje: 2021. január 24.)
- Grönlund, Kimmo – Herne, Kaisa – Setälä, Maija (2015): Does Enclave Deliberation Polarize Opinions? *Political Behavior*, Vol. 37., No. 4., 995–1020. pp. <https://doi.org/10.1007/s11109-015-9304-x>
- Grönlund, Kimmo – Setälä, Maija – Herne, Kaisa (2010): Deliberation and civic virtue: lessons from a citizen deliberation experiment. *European Political Science Review*, Vol. 2., No. 1., 95–117. pp. <https://doi.org/10.1017/S1755773909990245>
- Hansen, Kasper M. (2004): *Deliberative Democracy and Opinion Formation*. Odense, University Press of Southern Denmark.
- Hansen, Kasper M. – Andersen, Vibeke Normann (2004): Deliberative Democracy and the Deliberative Poll on the Euro. *Scandinavian Political Studies*, Vol. 27., No. 3., 261–286. pp. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2004.00106.x>

- Hansen, Mogens Herman (1991): *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Hendriks, Carolyn M. (2005): Consensus conferences and planning cells: Lay Citizen Deliberations. In: John Gastil – Peter Levine (eds.): *The Deliberative Democracy Handbook: Strategies for Effective Civic Engagement in the Twenty-First Century*. San Francisco, Jossey-Bass. 80–110. pp.
- Involve – The Democratic Society – Royal Society of Arts – mySociety (2020): *How to run a citizens' assembly: A handbook for local authorities based on the Innovation in Democracy Programme*. <https://www.thersa.org/globalassets/reports/2020/IIDP-citizens-assembly.pdf> (Letöltés ideje: 2021. január 24.)
- Ipsos MORI (2019): *Oxford Citizens' Assembly on Climate Change: A summary report prepared for Oxford City Council*. <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2019-11/oxford-citizens-assembly-climate-change-report.pdf> (Letöltés ideje: 2021. február 11.)
- James, Michael Rabinder (2008): Descriptive representation in the British Columbia Citizens' Assembly. In: Mark E. Warren – Hilary Pearce (eds.): *Designing Deliberative Democracy: The British Columbia Citizens' Assembly*. Cambridge, Cambridge University Press. 106–126. pp.
- Lane, Jan-Erik (2013): The Principal-Agent Approach to Politics: Policy Implementation and Public Policy-Making. *Open Journal of Political Science*, Vol. 3., No. 2., 85–89. pp. <https://doi.org/10.4236/ojps.2013.32012>
- Lengyel György – Göncz Borbála – Vépy-Schlemmer Éva (2015): Temporary and Lasting Effects of a Deliberative Event: The Kaposvár Experience. In: Stephen Coleman – Anna Przybylska – Yves Sintomer (eds.): *Deliberation and Democracy: Innovative Processes and Institutions*. New York, Peter Lang. 127–150. pp.
- Mansbridge, Jane (2018): Deliberative Polling Comes of Age. *The Good Society*, Vol. 27., No. 1–2., 118–129. pp. <https://doi.org/10.5325/goodsociety.27.1-2.0118>
- Mayhew, David R. (1974): *Congress: The Electoral Connection*. New Haven, Yale University Press.
- Michels, Ank (2011): Innovations in democratic governance: how does citizen participation contribute to a better democracy? *International Review of Administrative Sciences*, Vol. 77., No. 2., 275–293. pp. <http://dx.doi.org/10.1177/0020852311399851>
- Newton, Ken (2012): Curing the democratic malaise with democratic innovations. In: Brigitte Geissel – Kenneth Newton (eds.): *Evaluating Democratic Innovations: Curing the Democratic Malaise?* New York, Routledge. 3–20. pp.
- Niemeyer, Simon – Dryzek, John S. (2007): The Ends of Deliberation: Meta-consensus and Inter-subjective Rationality as Ideal Outcomes. *Swiss Political Science Review*, Vol. 13., No. 4., 497–526. pp. <https://doi.org/10.1002/j.1662-6370.2007.tb00087.x>
- Niessen, Christoph – Reuchamps, Min (2020): Institutionalising Citizen Deliberation in Parliament: The Permanent Citizens' Dialogue in the German-speaking Community of Belgium. *Parliamentary Affairs*, 1–19. pp. <https://doi.org/10.1093/pa/gsaa056>
- OECD (2020): *Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave*. Paris, OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/339306da-en>

- Oross Dániel (2020): Versengő demokráciafelfogások, új részvételi lehetőségek? Képviselet, részvétel, deliberáció és demokratikus innovációk. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 29., No. 4., 105–120. pp. <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2020.4.105>
- Owen, David – Smith, Graham (2019): Sortition, Rotation, and Mandate: Conditions for Political Equality and Deliberative Reasoning. In: John Gastil – Erik Olin Wright (eds.): *Legislature by Lot: Transformative Designs for Deliberative Governance*. London, Verso. 279–299. pp.
- Pálné Kovács Ilona (2016): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. 583–599. pp.
- Parkinson, John (2020): The Roles of Referendums in Deliberative Systems. *Representation*, Vol. 56., No. 4., 485–500. pp. <https://doi.org/10.1080/00344893.2020.1718195>
- Pataki György (2007): Bölcs „laikusok”: Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában. *Civil Szemle*, Vol. 4., No. 3–4., 144–156. pp.
- Pew Research Center (2019): *Many Across the Globe Are Dissatisfied with How Democracy Is Working*. <https://www.pewresearch.org/global/2019/04/29/many-across-the-globe-are-dissatisfied-with-how-democracy-is-working/> (Letöltés ideje: 2021. február 11.)
- Pew Research Center (2020): *Democratic Rights Popular Globally but Commitment to Them Not Always Strong*. https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2020/02/PG_2020.02.27_global-democracy_REPORT.pdf (Letöltés ideje: 2021. február 10.)
- Rhodes, Peter John (1972): *The Athenian Boule*. New York, Oxford University Press.
- Ross, Stephen A. (1973): The Economic Theory of Agency: The Principal’s Problem. *The American Economic Review*, Vol. 63., No. 2., 134–139. pp.
- Schugurensky, Daniel (2016): *Democratic Innovations and Local Governance: An International Perspective*. <https://digitalcommons.chapman.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1216&context=localgovernmentreconsidered> (Letöltés ideje: 2021. február 12.)
- Sebők Miklós (2015): A képviseleti demokrácia megbízó–ügynök elméleti modellje. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 24., No. 2., 7–26. pp.
- Setälä, Maija (1999): *Referendums and Democratic Government*. London, Palgrave Macmillan.
- Setälä, Maija (2017): Connecting deliberative mini-publics to representative decision making. *European Journal of Political Research*, Vol. 56., No. 4., 846–863. pp. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12207>
- Sintomer, Yves (2019): From Deliberative to Radical Democracy: Sortition and Politics in the Twenty-First Century. In: John Gastil – Erik Olin Wright (eds.): *Legislature by Lot: Transformative Designs for Deliberative Governance*. London, Verso. 47–73. pp.
- Smith, Graham (2005): *Beyond the ballot: 57 democratic innovations from around the world*. London, Power Inquiry.
- Smith, Graham (2009): *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Smith, Graham (2012): Deliberative democracy and mini-publics. In: Brigitte Geissel – Kenneth Newton (eds.): *Evaluating Democratic Innovations: Curing the Democratic Malaise?* New York, Routledge. 90–111. pp.

- Spence, Michael – Zeckhauser, Richard (1971): Insurance, Information, and Individual Action. *The American Economic Review*, Vol. 61., No. 2., 380–387. pp.
- Sunstein, Cass R. (2009): *Going to Extremes: How Like Minds Unite and Divide*. New York, Oxford University Press.
- Talpin, Julien (2012): When democratic innovations let the people decide: An evaluation of co-governance experiments. In: Brigitte Geissel – Kenneth Newton (eds.): *Evaluating Democratic Innovations: Curing the Democratic Malaise?* New York, Routledge. 184–206. pp.
- UN Democracy Fund – newDemocracy Foundation (2019): *Enabling National Initiatives to Take Democracy Beyond Elections*. <https://www.newdemocracy.com.au/wp-content/uploads/2018/10/newDemocracy-UNDEF-Handbook.pdf> (Letöltés ideje: 2021. február 4.)
- Van Reybrouck, David (2018): *Against Elections: The Case for Democracy*. New York, Seven Stories Press.
- Walker, Mark (2003): *The Strategic Use of Referendums: Power, Legitimacy, and Democracy*. New York, Palgrave Macmillan.
- Warren, Mark E. – Pearse, Hilary (2008): Introduction: democratic renewal and deliberative democracy. In: Mark E. Warren – Hilary Pearse (eds.): *Designing Deliberative Democracy: The British Columbia Citizens' Assembly*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–19. pp.
- Young, Iris Marion (2002): *Inclusion and Democracy*. New York, Oxford University Press.